

GLAVA III

POSLE PADA KRALJEVSKE DIKTATURE

1. UBISTVO KRALJA ALEKSANDRA U MARSELJU (9. OKTOBRA 1934)

Za dalju sudbinu mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji presudne posledice je imala pogibija jugoslovenskog vladara za vreme zvanične pose-
te Francuskoj. Taj tragični događaj sledećih nedelja je u evropskoj diplo-
matiji, a posebno u Društvu naroda, izazvao živu aktivnost i prilikom ut-
vrđivanja krivice pojedinih država koje su pružale gostoprimstvo pripadni-
cima ustaške organizacije kao i teroristima iz redova VMRO-a, Mađarska je
bila proglašena za primarnog krivca. Ovo je, naravno, dovelo do zaoštava-
nja između Jugoslavije i njenog severnog suseda. Sve to se, svakako, veo-
ma negativno odrazilo i na politički položaj Mađara u zemlji.

Tadašnji kontrarevolucionarni režim u Mađarskoj je snosio izvestan
deo odgovornosti za ubistvo jugoslovenskog kralja, jer je pružao gostoprim-
stvo grupama ekstremne ustaške organizacije. Posle već spomenute diplo-
matske zaoštrenosti, njihov najveći logor u Janka-pusti bio je, doduše, ra-
sformiran, ali su u avgustu 1934. grupice terorista ostale i dalje u toj ze-
mlji. Kasnija istraga nije dokazala da je ubica kralja, koji je i sam pao na
mestu atentata, boravio u Mađarskoj, a nije utvrđeno ni da je mađarska
vlada znala o pripremama za atentat. Trojica ustaša, koji su posle atentata
uhapšeni u Francuskoj, pre atentata su izvesno vreme boravili u Madar-
skoj i to je bilo dovoljno da se ta zemlja proglasi za jedinog krivca. Znalo
se da su glavni akteri atentata (Pavelić, Kvaternik i drugi) boravili tada u
Italiji. Od Musolinija je u stvari i potekla delimično ideja da se jugosloven-
ski kralj liši života, jer se računalo posle njegove smrti na raspad Jugosla-
vije i ustanak u Hrvatskoj. Isto tako i hitlerovska Nemačka je bila zemlja u
kojoj je ustaška emigracija imala jedan od svojih centara. Zbog tadašnje
političke situacije u Evropi, međutim, krivica ovih dveju zemalja, a naro-
čito Italije, nije se smela izneti pred međunarodni forum. Osim toga, zbog
straha od Nemačke, francuskoj i engleskoj diplomatiji je jako stalo do pri-
jateljstva sa Italijom i zato je njena krivica morala da ostane u senci. Sto-
ga je diplomatija tih dveju zemalja vršila snažan pritisak na Beograd da u
tužbi Društva naroda istakne Mađarsku kao najvećeg krivca za atentat. Za-

padna diplomatija je na taj način, sa jedne strane, želela da osigura političku podršku Jugoslaviji, a sa druge strane, težila je da Mađarska ipak ne bude suviše osuđena. Jugoslovenska tužba bila je podneta Društvu naroda 22. novembra 1934, a rasprava pred ovim forumom zakazana je za 8. decembar.²⁹¹

Već prve vesti o pogibiji kralja Aleksandra u redovima mađarske nacionalne manjine izazvale su veliku potištenost i zabrinutost. Novine su zloslutno objavljivale optužbe o krivici Mađarske u izvršenom terorističkom činu, ljudi su predosećali da će ovaj tragični događaj imati negativne posledice u daljoj njihovoj sudbini. Teško je govoriti o velikoj žalosti u redovima Mađara u Jugoslaviji jer su sve nepravde prema sebi ljudi vezivali i za kraljevu vladavinu. Ipak, većina ljudi je osudila atentat i okvalifikovala ga kao bezumni teroristički čin. Bilo je, međutim, u veoma malom broju i onih što su prekršajima kažnjeni jer su odobravali atentat i to raspoloženje javno ispoljavali, jer se nisu ponašali u skladu sa proglašenom nacionalnom žalošću, širili su alarmantne vesti itd. Savremena arhivska građa o tome nije u potpunosti sačuvana. Iz te građe naišli smo na podatke o kažnjavanju grupe ljudi mađarske nacionalnosti iz Novog Sada i Temerina.²⁹² Upoređujući sve te nepotpune podatke, došli smo do zaključka da takvih istupa kod Mađara nije bilo više nego u drugim nacionalnim sredinama. U zemlji je bila proglašena nacionalna žalost od dva meseca. U svim crkvama i u mađarskim sredinama bili su održani pomeni, a posebno na dan sahrane. Isto tako, u svim upravnim i samoupravnim telima u drugoj polovini oktobra polagala se zakletva maloletnom kralju Petru II: »Zaklinjem se jedinim bogom da ću kralju Petru II i Otadžbini biti veran, da ću se u radu pridržavati Ustava i zemaljskih zakona, da ću čuvati državno i narodno jedinstvo; da ću dužnosti svoga zvanja tačno otpravljati i samoupravne i državne interese zastupati i braniti. Tako mi Bog pomogao!«²⁹³

Od druge polovine oktobra su, međutim, počela masovna proterivanja i prebacivanja u Mađarsku onih gradana mađarske narodnosti koji nisu stekli jugoslovensko državljanstvo (na teritoriji koja je po Trijanonskom ugovoru o miru pripala Jugoslaviji). Od takvih osoba izvestan broj je dvadesetih i u prvim godinama treće decenije dobio jugoslovensko državljanstvo, ali u julu 1934. još je bilo registrovano 21.316 lica sa mađarskim državljanstvom.²⁹⁴ Proterivanja su postajala u novembru sve intenzivnija, naročito u danima podnošenja jugoslovenske žalbe Društvu naroda. Grupe su prebacivane preko granice najviše kod Subotice i Belog Manastira. Njihov broj u Segedinu i Pečuju se povećavao iz dana u dan, a stigle su grupe proteranih i u Budimpeštu. Vlada Nikole Uzunovića je naredila proterivanja i pod pritiskom krajnje nacionalističkih krugova u zemlji. Računa se da je do 8. decembra, kada su dalja proterivanja bila zaustavljena, iz Jugoslavije prebačeno u Mađarsku oko 2.700 lica. Mađarsko Ministarstvo unutrašnjih po-

²⁹¹ AV, Vinaver, nav. delo, 83—91; Ormos Mária, *Merénylet Marseilleben*, Budimpešta 1984, 124—200.

²⁹² AV, FDB, II, br. 68315 i 71106/1934.

²⁹³ AV, FDB, II, br. 74563/1934.

²⁹⁴ Časopis *Štud* od 19. VII 1934, str. 1.

slova je nekoliko puta protestovalo kod jugoslovenske vlade. Najveći efekat je izazvala, međutim, intervencija engleske ambasade u Beogradu, pa su dalja proterivanja obustavljena 8. decembra, istoga dana kada je jugoslovenska žalba bila razmatrana u Društvu naroda.²⁹⁵ U Rezoluciji Društva glavni akcenat je stavljen na borbu protiv međunarodnog terorizma i u tom kontekstu sama Mađarska je spomenuta samo uzgred i nije naznačena kao glavni krivac.

U danima masovnih proterivanja, između dve zemlje, na stranicama štampe i drugih sredstava javne komunikacije, vođen je pravi rat. Međusobna optuživanja u drugoj polovini novembra dostigla su vrhunac. Mađarska štampa, na primer, pored žestoke kritike jugoslovenske politike, nije krila ni gorku sudbinu proteranih na tlu Mađarske. Brzo se ispostavilo da kontrarevolucionarni režim u toj zemlji, koji je uvek pokušavao da se prikaže kao odlučan branilac mađarske nacionalne manjine u susjednim zemljama, sada nije bio u stanju da privremeno brine o proteranima, počev od smeštaja pa do ishrane. Mnogi su, naime, iskorišćavali proterane da u nuždi prihvate razne poslove. U većini slučajeva oni su prevareni i nisu bili isplaćeni za izvršeni posao, a vlasti su u takvim slučajevima ostajale skoro uvek ravnodušne.²⁹⁶

U decembru je nastupilo smirivanje. U međuvremenu, vladu Nikole Uzunovića smenila je vlada Bogoljuba Jevtića. Uskoro su proterani počeli da se vraćaju u većim ili manjim grupama i do januara 1935. vratilo se već oko 1.700 lica. U narednom periodu ogromna većina se vratila u zemlju, a ostalo je u Mađarskoj samo malo onih koji su izgubili volju za povratak ili pak nisu dobili odobrenje. Bilo je i takvih (oko 200 lica) koji su se vratili ilegalno u zemlju, a vlasti ih nisu vraćale u Mađarsku.²⁹⁷ Mađarska je štampa, na primer, u junu 1935. saopštila javnosti da je u jednoj školi u mađarskom glavnom gradu bilo još 340 proteranih iz Jugoslavije.²⁹⁸

2. POLITIČKO STANJE POSLE ATENTATA. PETOMAJSKI IZBORI ZA NARODNU SKUPŠTINU

Po testamentu kralja Aleksandra, sa obzirom na to da je naslednik orestola bio maloletan, kraljevske funkcije imalo je da vrši Namesništvo u sastavu: princ Pavle Karađorđević, Radenko Stanković, senator, i Ivo Perović, ban Savske banovine.

Smrću kralja Aleksandra sa pozornice političkog života u zemlji nestalo je glavnog aktera i nosioca šestojanuarskih političkih koncepcija. Ubrzo se pokazalo da odlučujući politički faktori u zemlji, a pre svega i samo Namesništvo, pokazuju spremnost za zaokret i da daju veće koncesije vanparlamentarnim opozicionim snagama radi objedinjavanja građanskih političkih snaga, čak i po cenu žrtvovanja dotadašnje glavne režimske politič-

²⁹⁵ V. Vinaver, nav. delo, 88—90; M. Ormoš, nav. delo, 124—200.

²⁹⁶ *A reggel*, 4. XII 1934; *Új nemzedék*, 7. XII 1934.

²⁹⁷ *Est*, 31. I 1935, 3.

²⁹⁸ *Nemzeti Újság*, 23. VII, 1935.

ke organizacije — Jugoslovenske nacionalne stranke.²⁹⁹ Nazirale su se konture napuštanja diktature, mada se nije radilo o vraćanju na parlamentarni sistem sličan pre uvođenja. Postojala je politička realnost da će na budućoj političkoj pozornici u zemlji učestvovati i političke snage koje su dotada bile ili pasivne ili u stavu iščekivanja, ili pak u opoziciji prema diktaturi. U takvoj povoljnijoj klimi za političku delatnost bilo bi možda mogućnosti za uključenje u politički život i bivših rukovodilaca ZMS koji su i dalje sebe smatrali za vođe mađarskog naroda u Jugoslaviji. Mađarska manjinska štampa je na istaknutim mestima izražavala svoje žaljenje zbog tragičnog čina i isticala zasluge preminulog kralja. Simptomatično je bilo da su se najistaknutije vođe bivše Mađarske stranke uzdržale od pisanja takvih članaka. Prvo je uzeo pero Eden Nađ iz subotičkog rukovodstva Stranke. On je u svom opširnom članku o životnom putu i vladavini pokojnog kralja, sa stanovišta Mađara u Jugoslaviji, dao ocene o zaslugama koje pokojni kralj nije ni imao. Jer, očito nije odgovarala političkom realitetu tvrdnja da je svaki građanin mađarske narodnosti uvek bio pod njegovom zaštitom i da će zato uspomenu na njega svako čuvati sa dubokom zahvalnošću.³⁰⁰ U takvom tonu je bio napisan i članak narodnog poslanika Gabora Santa. On je ujedno pozvao svoje sunarodnike da, zbog opšte nacionalne žalosti privremeno obustave svaku društvenu akciju — na primer, prikupljanje dobrovoljnih priloga za siromašne đake mađarskog odeljenja Učiteljske škole u Beogradu — »da bi u tragičnim danima dokumentovali da je i osećanje mađarskog naroda u Jugoslaviji ispunjeno samo bolom«.³⁰¹

Inače, na sahrani kralja mađarski narod je predstavila posebna delegacija i na ogromnom vencu bio je napisan sledeći tekst oproštaja: »Sa vernošću svom velikom kralju i u grobu, Mađari u Jugoslaviji«.³⁰²

Posle sahrane život u zemlji se vraćao u svoj uobičajeni tok. Ali javni život ipak se još izvesno vreme odvijao u senci ovog događaja. Sutradan, po povratku sa sahrane, Gabor Santo je sazvao konferenciju senčanske sreske organizacije Jugoslovenske nacionalne stranke. Tu je formirana jedna šesnaestočlana komisija Mađara za organizovanje prikupljanja dobrovoljnih priloga za podizanje spomenika pokojnom kralju Aleksandru u ovom kraju. Ujedno je bilo odlučeno da se u svim mestima sa mađarskim stanovništvom formiraju i posebne mesne komisije.³⁰³

Takva akcija prikupljanja dobrovoljnih priloga za spomenik pokojnom kralju Aleksandru bila je u toku tih dana i u drugim delovima zemlje.

U novembru i decembru 1934. iz cele zemlje organizovani su masovni odlasci na grob kralja Aleksandra na Oplenac. Po savremenoj štampi, Gabor Santo je 17. decembra organizovao i masovan odlazak Mađara iz Potisja. Posebnim vozom koji je krenuo iz Horgoša, tom prilikom je grob posetilo nekoliko stotina ljudi.³⁰⁴ U političkom životu skupštinski poslanik Gabor Santo

²⁹⁹ T. Stojkov, nav. delo, 277.

³⁰⁰ *Napló*, 18. X 1934, 4.

³⁰¹ *Napló*, 15. X 1934, 2.

³⁰² *Napló*, 22. X 1934, 5.

³⁰³ *Napló*, 23. X 1934, 3.

³⁰⁴ *Jugoslovenski dnevnik*, 18. XII 1934, 3.

i dalje je važio kao predstavnik Mađara u Jugoslaviji: I pored nesumnjivih zasluga oko dobijanja izvesnih koncesija, naročito na kulturnom polju, on nije uspeo da osigura masovnu podršku u redovima svojih sunarodnika. Ovim se može objasniti da se vladajući krugovi u Beogradu u jesen 1934, još pre ubistva kralja Aleksandra, nisu ogradili ni od kontakata sa bivšim vođama ZMS. Naime, u septembru iste godine, tadašnji ban Dunavske banovine primio je Imrea Varadija, koji je predvodio jednu delegaciju, i pokušao da ih privoli na saradnju u okviru Jugoslovenske nacionalne stranke, a to znači i za podržavanje narodnog poslanika Gabora Santa. Taj susret, međutim, nije imao uspeha. Posle ubistva kralja Aleksandra pregovori su nastavljeni. Naime, u novembru Imre Varadi i Marton Andor posetili su zamenika ministra unutrašnjih poslova Predraga Lukića i ministra Dvora Milana Antića. Ni ovaj susret nije bio mnogo uspešniji, jedino je postignuto da je Imre Varadi u ime svojih drugova dao izjavu lojalnosti povodom smrti kralja Aleksandra i stupanja na presto maloletnog Petra II. O ovom susretu, međutim, savremena štampa nije ništa zabeležila. Do tih podataka smo došli iz sačuvane dokumentacije o izveštajima mađarskog poslanstva Ministarstvu inostranih poslova.³⁰⁵

Zato i dalje na političkoj pozornici istupaju Gabor Santo i njegove pristalice koje, kada im se pruži prilika, iznose žalbe Madara, uglavnom iz domena kulturnog i prosvetnog života. Tako je postupio Gabor Santo prilikom diskusije o državnom budžetu u novembru 1934, kao i njegov najbliži saradnik u Banovinskom veću Dunavske banovine advokat iz Subotice Ferenc Keceli Mesaroš (kada je razmatran finansijski plan Banovine u februaru 1935).

On se žalio prvenstveno zbog zabrane rada nekih kulturnih udruženja mađarske nacionalne manjine i tražio razumevanja bana za realizaciju kulturnih stremljenja Mađara. Njegovo izlaganje je, međutim, prekinuto baš od strane bana, koji je tražio da se na sednici Veća ne iznose pitanja koja ne spadaju u domen banovinskog finansijskog plana. Nije sasvim odbio razmatranje tih žalbi, ali ih odlaže za druge prilike.³⁰⁶

Namesničko veće je svojim ukazom od 6. februara 1935. raspustilo Narodnu skupštinu i za 5. maj raspisalo nove parlamentarne izbore.

Predstojeće izbore trebalo je realizovati na osnovu Zakona o izborima iz 1931. godine, ali sa izvesnim izmenama koje su izvršene posebnim uredbama od 24. marta i 20. jula 1934. Svaki upravni srez predstavljao je ujedno i izborni okrug koji je birao jednog poslanika (ili eventualno dva zavisno od broja stanovnika). Isto tako i gradovi sa više od sto hiljada stanovnika su imali pravo da biraju po dva poslanika, a i više.

Sistem izbora bio je sličan kao 1931. godine, mada su kriterijumi bili značajno ublaženi u skladu sa već spomenutim uredbama. Trebalo je da se ponovo primeni sistem zemaljskih izbornih lista. Sam režim je istakao zemaljsku listu na čelu sa predsednikom vlade Bogoljubom Jevtićem. Za zemaljsku listu trebalo je prikupiti bar trideset potpisa u svakom izbornom

³⁰⁵ OL, KM k-63-1934-16/4.

³⁰⁶ *Napló*, 6. II 1935, 6.

okruhu i to u polovini, odnosno više od polovine banovina (odnosno u pet banovina, jer ih je bilo ukupno devet). Ako jedna zemaljska lista nije dobila bar četrdeset hiljada glasova, nijedan kandidat sa te liste nije mogao biti izabran u Narodnu skupštinu.

Vladajući krugovi u Beogradu ozbiljno su se nadali da opozicija, tj. pristalice nekih od ranijih zabranjenih stranaka (s obzirom na različitost u njihovom političkom programu), neće učestvovati u predstojećim skupštinskim izborima i da će se ponoviti situacija iz 1931. godine sa apstinencijom od izbora. Zato je na te krugove delovalo kao hladan tuš kada je opoziciona — tzv. Seljačko-demokratska koalicija, partijski savez Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke, istakla svoju zemaljsku izbornu listu na čelu sa Vlatkom Mačekom. Ovoj Ujedinjenoj opoziciji uskoro su se iz srbijanskog opozicionog tabora pridružile i pristalice bivših Demokratske i Zemljoradničke stranke, a nešto kasnije i Jugoslovenske muslimanske organizacije. Bile su još potvrđene i zemaljske liste Bože Maksimovića i njegovih pristalica iz redova tzv. »radikalnih disidenata« kao pristalica Dimitrija Ljotića, odnosno pokreta »Zbor« koji je u svom programu imao primese i fašističke rasne ideologije.

U predizbornu kampanju stupile su i pristalice bivše Socijalističke partije Jugoslavije (na čelu sa Živkom Topalovićem), kao i Narodne stranke (odnosno »borbaši« i Hođera), no njihove zemaljske izborne liste nisu bile odobrene od strane vlasti.³⁰⁷ Centralni komitet ilegalne KPJ takođe je želeo da se uključi u predizbornu borbu. Bilo je razmišljanja o isticanju posebne zemaljske liste, ili zajedničke sa socijalistima i levim strujama iz redova ujedinjene opozicije, ali se od toga odustalo. Bilo je savetovano pristalicama revolucionarnog radničkog pokreta da na predstojećim skupštinskim izborima glasaju za zemaljsku listu ujedinjene opozicije.

Inače svaki muškarac koji je navršio dvadeset godina imao je biračko pravo. Postojala su, međutim, izvesna ograničenja pod kojima je privremeno ili trajno uskraćeno biračko pravo. Glasalo se javno, a ženama je i dalje bilo uskraćeno biračko pravo.

Raspuštanjem Narodne skupštine i raspisivanjem izbora za 5. maj 1935, u celoj zemlji je otpočela i predizborna kampanja, koja je svoj puni intenzitet dobila, naravno, u aprilu iste godine.

Mađari u Jugoslaviji, a posebno oni koji su imali biračko pravo, narednih nedelja je trebalo da se opredele koju će političku liniju slediti, da li će se izjasniti za zemaljsku izbornu listu režima (na čelu sa Bogoljubom Jevtićem), ili za listu ujedinjene opozicije, jer ostale odobrene zemaljske liste nisu imale velike izgleda. Ujedinjena opozicija je već od početka imala ambicije da svoju predizbornu agitaciju proširi i na područje sadašnje Vojvodine. Svakako je računala i na opredeljenje birača iz redova nacionalnih manjina. Opozicija nije istakla svoj poseban predizborni program i njeni kandidati na predizbornim skupovima su iznosili uglavnom zahteve koji su formulisani u »Zagrebačkim punktacijama«. Tu je istaknuto da manjinska prava treba dosledno sprovesti u život.

³⁰⁷ T. Stojkov, nav. delo, 289—311.

U minulom parlamentarnom periodu tadašnja ZMS se uvek uzdržavala od opozicionog opredeljenja i težila da nađe kompromis sa vladajućim krugovima u Beogradu. Nametnulo se sada, u izmenjenoj situaciji, logično pitanje: da li će se bivše vođe te Stranke — koji su u građanskom delu Mađara još imali ne mali uticaj — opredeliti za opoziciju i njenu političku platformu, kao što je to činila većina liđera bivših zemaljskih stranaka? Na drugoj strani bile su okupljene pristalice poslanika Gabora Santa, čiji broj se posle izbora održanih u novembru 1931. znatno povećao. On je, nesumnjivo, najveću podršku uživao u Senti i u senčanskom srezu, a imao je značajan broj pristalica i u topolskom srezu. U gradu Senti glavni sekretar mesne organizacije Jugoslovenske nacionalne stranke bio je Ferenc Keceli, jedan od najbližih saradnika Gabora Santa. Ta organizacija je u januaru 1935. počela da vodi živu političku aktivnost, jer se već tada znalo da će Narodna skupština biti raspuštena i novi izbori raspisani. Interesantno je napomenuti da je, po tadašnjim službenim izvorima, u Senti, u četvrtom i petom kvartu, postojalo nekoliko ilegalnih i opozicionih organizacija (ta-kođe pristalica JNS), ali da su oni početkom januara 1935. prišli organizaciji koju su vodili Gabor Santo i potpredsednik JNS u Senti.³⁰⁸

No, postojala je tađa još i prilično slaba politička struja oko građansko-demokratski raspoloženog (a za vreme rata ratnog zločinca) Ivana Nada, advokata iz Novog Sada, koja je politički naginjala ujedinjenoj opoziciji. Oni su ujedno bili pristalice Dude Boškovića, advokata, utemeljivača Vojvođanskog pokreta i jednog od učesnika zagrebačkog sastanka opozicionih političara kada su donesene već spomenute »Zagrebačke punktacije«. O tome će još biti reči. Još pre najintenzivnije predizborne borbe otpočeli su likvidacija i nestanak sa političke pozornice Jugoslovenske nacionalne stranke, koja nikada nije stekla širu društvenu bazu. Osim toga, najeminentnije vođe Stranke su formiranjem vlade Bogoljuba Jevtića (u decembru 1934) završili svoju političku karijeru (Milan Srškić, Milan Kumanudi, Boža Maksimović i drugi). U drugoj polovini februara 1935. mesne organizacije Jugoslovenske nacionalne stranke i na području Vojvodine bile su već u likvidaciji i priključenju zemaljskoj izbornoj listi Bogoljuba Jevtića. Štampa je donosila vesti i o priključenju Sreskog odbora JNS senčanskog sreza listi Bogoljuba Jevtića, organizacije u kojoj su i Mađari bili zastupljeni u najvećem broju.³⁰⁹

U toj fazi priključenja Jevtićevoj izbornoj listi bio je održan veliki skup bivših vođa ZMS u Novom Sadu (25. februara). Sastanak je organizovan u prostorijama tadašnjeg hotela »Sloboda« (sada hotel »Vojvodina«). Sem bivšeg vođstva, bili su prisutni i predstavnici odnosno bivši rukovodioci svih većih mesnih organizacija (ukupno njih 33). Organizatori su bili najeminentnije vođe bivše Stranke (Imre Varadi, Deneš Štrelicki i Leon Deak). Sastanku su prethodili traženje odobrenja za održavanje skupa i poseta jedne delegacije tadašnjem banu Dunavske banovine Milojku Vasiću.

Ceo skup je počeo u atmosferi u kojoj se jasno videlo da je osnovni cilj priključenje izbornoj listi Bogoljuba Jevtića, tj. podržavanje tadašnjeg

³⁰⁸ AV, FDB, II, br. 584/1935.

³⁰⁹ *Jugoslovenski dnevnik*, 11. II 1935, 2.

režima, a da o opredeljenju za opozicionu političku liniju nema ni govora. Odati su puno priznanje zaslugama pokojnog kralja Aleksandra. Uvodnu reč je imao Imre Varadi, koji je detaljno analizirao kulturni, politički i ekonomski položaj Mađara u Jugoslaviji i ujedno odbio optužbe izvesnih političkih krugova da su predstavnici Mađara do tada zauzimali stav isčekivanja i da nisu želeli da učestvuju u političkom životu. Isto tako je izneo da je prilikom posete delegacije Mađara Beogradu i audijencije kod ministra saobraćaja, Dimitrije Vujić veoma laskavo govorio o lojalnosti Mađara u Jugoslaviji.

Posle opsežne diskusije usvojena je sledeća rezolucija:

1) Mađari u Jugoslaviji, neovisno od društvene pripadnosti, jedinstveni su u celoj zemlji i imaju iste političke, kulturne i ekonomske interese.

2) Za osiguranje tih političkih, kulturnih i ekonomskih interesa, učesnici skupa najsigurniji put vide u određenoj podršci postojećem upravnom sistemu.

3) U cilju nastavljanja uspešnog delovanja u tom pravcu, skup umoljava Imrea Varadija, Leona Deaka i Deneša Strelickog da predsednika vlade upoznaju sa opredeljenjem Mađara u Jugoslaviji o njihovoj sprečenosti za miran i stvaralački život.³¹⁰

Iz te odluke se jasno vidi da su vođe bivše ZMS u izmenjenoj političkoj situaciji sledile raniji put saradnje sa režimom, mada taj politički kurs za vreme parlamentarizma nije doneo skoro nikakve koncesije od vladajućih krugova.

Posle te rezolucije, kojoj je dat veliki publicitet, samo u manjinskoj štampi nije sledila nikakva dalja politička akcija učesnika skupa. Izgleda da bivše vođe ZMS nisu ni bile spremne za aktivnije uključivanje u predizbornu borbu na strani režima, odnosno zemaljske izborne liste Bogoljuba Jevtića. Sa druge strane, vladajućim krugovima je dobro došla rezolucija o podršci koja je nesumnjivo jačala njihove pozicije u sredinama sa mađarskim stanovništvom. Ti krugovi nisu tada bili spremni da žrtvuju Gabora Santa u čiju lojalnost uopšte nisu sumnjali. Uskoro se i videlo da vlasti među viđenijim Mađarima imaju poverenje samo u njega jer je on na zemaljskoj izbornoj listi Bogoljuba Jevtića bio jedini kandidat mađarske narodnosti u bačkotopolskom izbornom okrugu. I ovoga puta se ponovio stav vladajućih krugova iz Beograda da mađarska manjina u Narodnoj skupštini bude predstavljena samo jednim delegatom. U isto vreme, nešto malobrojnija nemačka nacionalna manjina je istakla četiri kandidata na vladinoj listi.

Krajem marta 1935. predizborna kampanja je već bila u punom jeku. Naravno, vladine pristalice svugde su imale neuporedivo bolje uslove za političko delovanje nego opozicione. Savremeni izvori, međutim, ne sadrže nijedan podatak o nekom težem incidentu na području Vojvodine, kao što se desilo u nekim drugim delovima zemlje (na primer, u Hrvatskoj, u selu Sibinu).

³¹⁰ *Napló*, 27. II 1935, 3.

Interesantno je napomenuti da je isticanje kandidature Gabora Santa u bačkotopolskom izbornom okrugu bilo učinjeno sa priličnim zakašnjenjem. Naime, u spomenutom izbornom okrugu je početkom marta bila istaknuta kandidatura beležnika opštine, kao i beležnika iz Šajkaša (oboje srpske narodnosti).³¹¹ Posle mesec dana, međutim, od njihove kandidature se odustalo i potvrđena je kandidatura Gabora Santa i njegovog zamenika Đule Lelbaha (Lelbach Gyula) zemljoposjednika iz Bačke Topole. U vladajućim krugovima je bilo trenutnog kolebanja o eventualnom žrtvovanju Santa, jer se jasno videlo da on ne uživa podršku širokih masa.

I pored toga što je kandidatura Gabora Santa istaknuta sa zakašnjenjem, on je krenuo u predizbornu agitaciju sa velikom energijom. Njegovi prvi predizborni skupovi bili su prilično masovni. U Čantaviru ga je čekala velika masa naroda, vladalo je veoma vedro raspoloženje. Na sličan prijem je naišao istoga dana popodne i u opštini Bajša (7. aprila). On i njegov zamenik Đula Lelbah izneli su u opštim crtama izborni program Bogoljuba Jevtića, koji je obećavao red i mir, poboljšanje položaja zemljoradnika, olakšice za njihove dugove, bolje uslove za zapošljavanje radničkoj klasi, pokretanje javnih radova za nezaposlene itd. U odnosu na položaj Mađara, bili su isticani prvenstveno kulturni i prosvetni problemi. U analizi tih pitanja i perspektive njihovog razrešavanja zamenik Gabora Santa, Lelbah, bio je mnogo konkretniji. Na tim skupovima, naime, veoma pozitivno je ocenio »Novosadsku rezoluciju« vođa bivše ZMS sa napomenom da apstinencija od političkog života nema nikakvog smisla. Nije, međutim, signalizirao neke perspektive ni od podrške vladinoj izbornoj listi, jer je otvoreno priznao da se u manjinskom položaju ne očekuju značajnije promene, mada je izrazio nadu da će izjašnjenje za režim i njegov izborni program ipak doneti izvesne rezultate. U isto vreme je pokušao da ubedi prisutne da podrška opozicionim strankama ne donosi ništa, jer »ne sme se dozvoliti da Mađarstvo krene na put rizika i avanturizma.«³¹²

I u narednom periodu, u predizbornoj kampanji i dalje su dominirali Gabor Santo i njegove pristalice. Vođe bivše ZMS posle »Novosadske rezolucije« nisu više dale glasa o sebi ni u drugoj polovini aprila 1935, kada se u celoj zemlji već oko pet hiljada kandidata borilo za 368 mandata u Narodnoj skupštini. U samoj Dunavskoj banovini 412.925 birača je trebalo da izabere ukupno 26 poslanika.³¹³

Sledeći predizborni zbor Gabor Santo je održao 14. aprila u Bačkoj Topoli, na kojem je, po podacima iz manjinske štampe, bilo oko tri hiljade učesnika. Govornici, a prvenstveno kandidat Gabor Santo, puno su pričali o lojalnosti Mađara u Jugoslaviji, o programu vlade da olakša položaj zemljoradnika, a nisu izostala ni uveravanja da vlada u okviru tog programa želi da pomogne mađarskim zemljoradnicima. Bilo je, svakako, reči i o manjinskom programu kandidata sa naglaskom da se u realizaciji tog programa može računati na blagonaklonost vlade. Nisu izostala ni obećanja upu-

³¹¹ *Politika*, 27. II 1935, 2; 5. III 1935, 4.

³¹² *Napló*, 9. IV 1935, 5—6.

³¹³ *Napló*, 16. IV 1935, 16.

ćena radničkoj klasi, sa uveravanjem da će vlada gvozdanim rukama sprečiti korupciju i neće dozvoliti da neki žive raskošno, a neki da gladuju. Bilo je u daljem toku skupa ponovo naglašeno da Mađarstvo u Jugoslaviji u svom političkom opredeljenju gleda prema Beogradu.

U sličnoj atmosferi se odvijao i predizborni skup istoga dana popodne u Malom Idošu. Tu su, takođe pred velikom masom sveta, Gabor Santo i njegov zamenik Lebah glavni akcenat staviti na navodnu spremnost postojećeg sistema da pomogne zemljoradnicima i da olakša njihove društvene te-
rete.

Treba još dodati da su i u Bačkoj Topoli i u Malom Idošu predizborne zborove otvorili predsednici mesnih organizacija bivše Jugoslovenske nacionalne stranke koje su se tada već izjasnile za zemaljsku izbornu listu Bogoljuba Jevtića. To ujedno znači da je i u bačkotopolskom srezu (neovisno od toga što je Gabor Santo do tada bio poslanik senčanskog izbornog sreza) režim stekao izvesnu društvenu bazu.³¹⁴

Važno je napomenuti da su Mađari birači u svim mestima učestvovali na predizbornim skupovima Jevtićeve izborne liste. Tako je bilo u Senti i senčanskom srezu. Isto tako je bilo u Subotici, Velikom Bečkereku, Somboru, Novom Sadu, Staroj Kanjiži i u drugim mestima. Po manjinskoj štampi, i ti skupovi su bili veoma masovni. U Novom Sadu, na primer, u gradskim rejonima sa pretežnim mađarskim stanovništvom, sem kandidata na Jevtićevoj listi Stevana Čirića, učestvovao je i istupao kao govornik i Gabor Santo, kao i njegov verni pratilac i jedini iz vođstva bivše ZMS Eden Nađ.³¹⁵

U jeku predizborne kampanje u mađarskim sredinama, kandidati na vladinoj listi svugde su pokušali da dokažu kako režim pokazuje maksimalno razumevanje za opravdane zahteve manjina.

Približavanjem datuma skupštinskih izbora, predizborna agitacija Gabora Santa postajala je sve intenzivnija. On i njegov zamenik sve više su obilazili mesta bačkotopolskog izbornog okruga i po savremenim izvorima predizborni skupovi su uvek bili masovni a prisutni redovno odobravali vladin izborni program. U takvoj atmosferi odvijali su se i sledeći zborovi u Bačkoj Topoli, Malom Idošu, Feketiću i Sekiću. Ti skupovi nisu bili lišeni ni spoljnog svečanog dekora kao, na primer, svečani doček kandidata u ataru

³¹⁴ *Napló*, 21. IV 1935, 17.

³¹⁵ *Napló*, 24. IV 1935, 4.

I ostala mađarska manjinska štampa je posvetila priličan prostor predizbornoj kampanji.

Potisje—Tiszavidék (Senta), na primer, u broju 24 od 18. IV 1935. pozvao je mađarske birače da se opredele za kraljevsku vladu jer će se od nje očekivati da će izaći u susret njihovim opravdanim željama.

Nedeljni *Tükör* (Veliki Bečkerek) u broju 15/16 od 21. IV dao je presek uspeha zborova ministra Vujića među mađarskim biračima.

Szentai Újság u broju 45 od 19. IV iste godine brani se od napada mesnog lista *Sloga* zbog navodnog nelojalnog pisanja.

Szentai Friss Újság u broju 46 od 19. IV upoznao je svoje čitaoce sa uspehim zborovima vladinog kandidata u Senti. Već spomenuti nedeljni *Tükör* u broju 17. od 27. IV u uvodniku pod naslovom *Vujić i Mađari* ističe pažnju ministra Vujića prema mađarskim biračima i njihovim željama i potrebama. *Szentai Friss Újság* u broju 50 od 26. IV posvećuje veliku pažnju predizbornim zborovima mađarske manjine u Senti.

opština sa iskićenim kolima i konjskim banderijama, pa i predajom buketa sveća od devojčica obučenih u mađarsku narodnu nošnju itd.³¹⁶

Na predizbornim skupovima vladinih pristalica uvek je bilo isticano da su Mađari u Jugoslaviji jedinstveni u političkom opredeljenju za vladin izborni program. Ovo, u stvari, nije odgovaralo stvarnom stanju, jer nije bilo malo ni onih koji su se opredelili za ujedinjenu opoziciju. Na narednom novosadskom skupu vladinih pristalica ova činjenica bila je otvoreno priznata kada su u osmom okrugu organizatori Šandor Nađ (Nagy Sándor) i Karolj Maroš (Maros Károly) opomenuli prisutne birače mađarske narodnosti da ima dosta »trovača bunara« koji žele da odvrata birače od glasanja, ali da bi takav korak bio velika nepravda prema kandidatu grada Stevanu Ćiriću.

Istoga dana kada je održan novosadski zbor (24. aprila), registrovan je i masovni predizborni zbor vladinih pristalica u Temerinu. Tu je kandidat novosadskog izbornog okruga Branko Nikolić izložio da je u izbornom programu na prvom mestu zahtev da se za poljoprivredne radnike utvrđuju minimalne nadnice koje obezbeđuju sigurnu egzistenciju.³¹⁷

Mađari — pristalice vladinog izbornog programa — govornici na skupovima, sem kandidata, bili su u znatnoj većini slučajeva pripadnici građanske klase i intelektualci. Među njima skoro da i nije bio radnik. Izuzetak je predstavljao zbor koji je održan 29. aprila u Subotici, gde su radnik Šandor Kiš i siromašni seljak Mačas Tugarči (Tukarcsi Mátyás) izložili svoje viđenje o zaštiti političkih i ekonomskih interesa Mađara koji žive u Jugoslaviji.³¹⁸

Vladini kandidati na predizbornim skupovima u mađarskim sredinama skoro do poslednjeg su isticali da neće i ne mogu da prave razlike između Jugoslovena i pripadnika nacionalnih manjina. U svim većim mestima sa mešovitim stanovništvom, za mađarske i nemačke birače bili su organizovani posebni predizborni skupovi. Tako se desilo 30. aprila, kada je na skupu u Somboru u prostorijama hotela »Sloboda« prenela se princip o jednakosti građana neovisno od nacionalne i verske pripadnosti. Osim toga, detaljno se govorilo o zakonu za zaštitu zemljoradnika.³¹⁹

Vladajući krugovi, da bi na delu dokazali da izborna obećanja nisu samo reči u određenom političkom trenutku, neposredno pre izbora — na intervenciju poslaničkog kandidata Gabora Santa — dali su načelnu saglasnost o ponovnom odobrenju rada subotičkog Népkör-a i Mađarskog kulturnog društva u Velikom Bečkereku. U bačkotopolskom izbornom okrugu učinjen je posebno i konkretan sitni ustupak: zaplenjena biblioteka ranije zabranjene bačkotopolske građanske čitaonice bila je predata Gazdinskom krugu i Zanatlijskoj korporaciji. Za ovu uspešnu intervenciju uprave tih udruženja uputile su javnu zahvalu Gaboru Santu.³²⁰

Sem zemaljske izborne liste vlade, nesumnjivo najbolje izborne šanse je imala ujedinjena opozicija, koja je već od početka predizborne kampa-

³¹⁶ *Napló*, 24. IV 1935, 4 i 25. IV 1935, 3.

³¹⁷ *Napló*, 25. IV 1935, 3.

³¹⁸ *Napló*, 3. IV 1935, 3.

³¹⁹ *Napló*, 1. V 1935, 3.

³²⁰ *Napló*, 5. V 1935, 2.

nje proširila svoju agitaciju na prostor sadašnje Vojvodine. Naime, opozicija je ocenila da je ovo područje veoma pogodno za program koji nije bio formulisan samo kao izborni, nego je obuhvatao osnovne političke principe u tzv. »Zagrebačkim punkcijama« o potrebi uspostavljanja parlamentarne demokratije i ustavnom preuređenju zemlje. Moramo odmah da napomenemo da je ujedinjena opozicija ozbiljno računala i na glasove mađarskih birača, pa je istakla dva kandidata i dva zamenika mađarske narodnosti u dva izborna okruga. U starobečejskom izbornom okrugu, na primer, bila je istaknuta kandidatura Milana Grola, istaknutog člana Demokratske stranke, a za njegovog zamenika Vincea Kerepešija, koji je 1925. godine bio poslanik tadašnje Narodne skupštine, takođe na listi Demokratske stranke. U susednom starobečejskom izbornom okrugu kandidovan je Ivan Nađ, advokat iz Novog Sada.

Predizborna situacija se interesantno izmenila u bačkotopolskom izbornom okrugu, gde je na vladinoj listi istaknut Gašpar Santo. On je, međutim, na listi ujedinjene opozicije dobio ozbiljnog protivkandidata u licu Jakše Damjanova, bivšeg urednika lista *Szervezett Munkás*, i njegovog zamenika Petera Ozoraka, zemljoradnika iz Bačke Topole.

Isto je tako i u bačkotopolskom srezu bila istaknuta na listi ujedinjene opozicije kandidatura Vincea Kerepešija, kao i njegovog zamenika Teodora Rapajića.³²¹

O predizbornoj aktivnosti ujedinjene opozicije, kao i pripadnika drugih zemaljskih izbornih lista koje su potvrđene od Kasacionog suda u Beogradu, zemaljske liste Bože Maksimovića i liste »Zbora« Dimitrija Ljotića, savremena štampa prilično je malo pisala, a i dokumenti tadašnjih upravnih organa sadrže malo podataka. Iz dokumenata Upravnog odeljenja Dunavske banovine, na primer, saznajemo da je Jugoslovenska nacionalna stranka (»borbaši« Svetislava Hođere) 27. januara 1935. sazvala svoj zbor u Bačkom Gradištu na kojem je bilo prisutno oko 50—60 lica.³²² Stranka je 27. februara svoju drugu konferenciju organizovala u Starom Bečeju sa oko 100 učesnika.³²³

Stranka je, izgleda, ozbiljno računala i na glasove mađarskih birača, jer 16. marta priredila je uspešan skup u Subotici, na kojem je, i po proceni vlasti, bilo 500 prisutnih. Pre zbora rasturani su u velikoj količini leci, i to samo na mađarskom jeziku. U njima je u veoma oštrom tonu osuđen korupcionaški režim sa zaključkom da je cela zemlja izložena nemilosrdnoj pljački bezobzirne tiranije. Vlasti su letke zaplenile, ali su ipak dale dozvolu za održavanje zbora.

S obzirom na to da zemaljska izborna lista nije bila potvrđena od Kasacionog suda, u narednom periodu ona nije organizovala predizborne skupove. Ipak je i posle izbora imala na ovom području izvestan broj pristalica, koji su s vremena na vreme davali glasa o sebi.

Udružena opozicija je skoro u svakom izbornom okrugu istakla svoje kandidate i svugde je organizovala predizborne skupove. U dokumentima

³²¹ *Politika*, 21. IV 1935, 1—2.

³²² AV, FDB, II, br. 8870/1935.

³²³ AV, FDB, II, br. 17155/35.

o tome ima samo pomena o tome kako je protekao njihov predizborni zbor u Temerinu (13. aprila). Na ovom skupu, po proceni izaslanika vlasti, nije bilo više od 60—70 lica i glavni govornici su bili Ivan Ribar (kandidat udružene opozicije u žabaljskom i bačkopalanačkom izbornom okrugu), nadalje njegov zamenik Milan Matić i kandidat u starobežejskom izbornom okrugu Ivan Nađ. Ivan Ribar je program udružene opozicije izneo na srpsko-hrvatskom, a Milan Matić na mađarskom jeziku. Izvestilac vlasti na ovom skupu, opštinski beležnik, u svom izveštaju pretpostavljenima najviše je prostora posvetio govoru Ivana Nađa. On je u glavnim tezama izneo program opozicije i pozvao mađarske birače da glasaju za ujedinjenu opoziciju, jer će im se tamo, kao manjinama, najveće pravo dati u prosvetnom, kulturnom i političkom pogledu.³²⁴

Zemaljska izborna lista Bože Maksimovića nije imala kandidata mađarske narodnosti. Međutim, zemaljska lista Dimitrija Ljotića u bačkotopolskom izbornom okrugu istakla je svoga kandidata mađarske narodnosti — advokatskog pripravnika iz Subotice Južefa Selešija (Szölösy József).³²⁵ Isto tako je u pančevačkom izbornom okrugu istaknuta kandidatura Jožefa Hofmana (Hoffman József).³²⁶

Prema zvaničnom izveštaju Glavnog biračkog odbora za parlamentarne izbore, u biračke spiskove bilo je upisano 3,908.313 birača. Od toga je glasalo 2,880.964 ili 73,72%. Znači, na birališta nije izašlo 1,027.349 glasača ili 26,28%.

Ođ ukupnog broja datih glasova, prema tom izveštaju, za vladinu listu glasalo je 1,746.982 ili 60,64%, a za listu udružene opozicije — čiji je nosilac bio Vlatko Maček — 1,076.345 (37,36%). Za listu Bože Maksimovića glasalo je samo 33.549 (1,16%), a za Dimitrija Ljotića 24.088 (0,84%) glasača. Ovi poslednji nisu postali narodni poslanici jer, prema odredbama izbornog zakona, jedna zemaljska lista morala je da dobije najmanje 40.000 glasova da bi njen nosilac postao narodni poslanik.

U pogledu podele poslaničkih mandata, prednost je imala izborna lista koja dobije relativnu ili apsolutnu većinu. U slučaju relativne većine, tri petine od ukupno datih glasova dobila je pobednička lista, a dve petine ostale. Ako je jedna lista pobedila apsolutnom većinom, onda je ona učestvovala i u deobi preostale dve petine glasova. U vezi sa petomajskim izborima, Glavni birački odbor je ocenio da je izborna lista Bogoljuba Jevtića dobila apsolutnu većinu, pa je ispalo da je od 370 poslaničkih mesta izbornoj listi Bogoljuba Jevtića dodeljeno 303, a listi Vlatka Mačeka, odnosno udružeoju opoziciji samo 67 poslaničkih mandata.³²⁷

I na području Vojvodine u znatnoj većini izbornih okruga pobedila je lista Bogoljuba Jevtića. I Mađari birači su pretežno dali svoj glas za tu listu. Ipak, u novu Narodnu skupštinu sa ovoga područja trebalo je da uđe

³²⁴ AV, FDB, II, br. 26492/35.

³²⁵ *Politika*, 22. IV 1935, 3.

³²⁶ *Napló*, 25. IV 1935, 3.

³²⁷ T. Stojkov, nav. delo, 311; *Politika*, 24. i 25. V 1935; *Stenografske beleške Narodne skupštine*, Vanredni saziv, 1935, knj. I, 16, Izvod iz zapisnika Glavnog biračkog odbora.

pet poslanika sa liste udružene opozicije (subotički, novobečejski, pančevački, kovačički i šidski izborni okrug).³²⁸

U bačkotopolskom srezu kandidat vladine liste odneo je ubedljivu pobedu, jer od ukupno 18.326 datih glasova njemu je ukazalo poverenje 12.779 birača, a kandidatima udružene opozicije 3.379, dok je Maksimovićeve lista dobila samo 73 glasa.³²⁹

Naizgled je vladina lista odnela ubedljivu pobedu. Međutim, stvarnost je bila sasvim drugačija. Udružena opozicija iznela je u javnost da su izborne komisije vršile velike manipulacije i masovna falsifikovanja izbornih rezultata. Zato je objavila rezoluciju o apstinenciji novoizabrane Narodne skupštine i izabranim poslanicima na njenoj listi je naređeno da se ne pojavljuju na skupštinskim sednicama. Ova odluka opozicije stvorila je veoma mučnu situaciju u krugovima vlade. O zloupotrebama i falsifikovanju izbornih rezultata opširno je pisala i inostrana štampa, i ona iz tabora prijateljskih zemalja. Postepeno u javnom mnjenju se stvorio utisak da vladina lista nije ni pobedila, nego je falsifikovanjem izbornih rezultata samo tako iskazano. Osim toga, apstinencija više od milion glasača od izbora, u stvari je bila protest protiv vladine politike. Ako se to sve sabere — tako se reagovalo u javnom mnjenju — onda se dolazi do zaključka da je vladina politika pretrpela poraz.

Plenumu Narodne skupštine masovno su stizale žalbe na nepravilnosti, i zloupotrebe prilikom sprovođenja izbora. Mi ovde nemamo prostora da o tome detaljno pišemo. Za našu temu je interesantno da se Josip Seleši, advokat i poslanički kandidat na listi Dimitrija Ljotića, žalio na izbor i mandat Gabor Santa, s obrazloženjem da su u bačkotopolskom izbornom okrugu sprečavani svi njegovi zborovi i konferencije. Ta žalba je, međutim odbijena sa obrazloženjem da žalilac ne podnosi nikakve dokaze, a rezultat izbora u ovom srezu je takav da ne može biti od uticaja na podelu mandata. Na osnovu ovoga obrazloženja, plenum, odnosno posebna ođbor Narodne skupštine, žalbu je odbacio i punomoćje Gabora Santa je potvrdio.³³⁰

Vlada je rešila da zbog odluke udružene opozicije o neučestvovanju opozicionih poslanika u radu novoizabrane Narodne skupštine prede u protivnapad. Ministar unutrašnjih poslova Velja Popović je u Narodnoj skupštini veoma oštro napao Vlatka Mačeka a i hrvatski deo udružene opozicije. Predmet optužbe bio je navodni terorizam opozicije za vreme predizborne kampanje i to najviše u Dunavskoj banovini u sredinama gde žive pripadnici nacionalnih manjina. Po ovim optužbama, kandidati opozicije agitovali su u tom pravcu da je Vlatko Maček pristalica revizije ugovora o miru i da su antidržavne parole separatističkog smera najviše korišćena među manjinama mađarske i nemačke narodnosti. U optužbama je dalje bilo navedeno da je Maček za to da deo naselja s mađarskim manjinama, po otcepljenju od Jugoslavije, pripadne Mađarskoj, a deo naselja sa Bunjevcima uđe u sastav samostalne hrvatske države.

³²⁸ *Napló*, 25. V 1935, 3.

³²⁹ *Napló*, 8. V 1935, 2—3.

³³⁰ *Politika*, 14. VI 1935, 4.

Ministar unutrašnjih poslova bio je prilično opširan u iznošenju optužbi na račun opozicije. Po istima, opozicionarski kandidati u manjinskim sredinama u Dunavskoj banovini svugde su tvrdili da će izborna lista Mačeka dobiti većinu i da će odmah posle toga preuzeti vlast u državi i izvesti razgraničenje sa Srbijom. Zato mađarske i nemačke manjine treba da se opredele za zemaljsku listu Mačeka kako bi se zadovoljile njihove nacionalne aspiracije.

U daljem delu navoda još stoji da je u Dunavskoj banovini glavna parola opozicione liste Mačeka bila sporazum Hrvata i Slovenaca i njihovo otepljivanje od Jugoslavije pomoću Italije i Mađarske sa ciljem ujedinjenja sa Mađarskom i Austrijom, gde bi Hrvati i Slovenci imali poseban državno-pravni položaj. Kružile su još, po tim optužbama, i vesti o spremnosti emigrantske vojske pod komandom Pavelića da upadne u Jugoslaviju radi »oslobođenja Hrvata i Slovenaca od srpskog ropstva«.³¹

Teško je reći koliko je bilo istine u tim optužbama na račun udružene opozicije. To je izneseno u javnost u određenom političkom trenutku s jasnim tendencijama da se ona kompromituje i na taj način se odbrani od kritike. Ukoliko je takvih istupa opozicionih kandidata za vreme predizborne kampanje i bilo, sve to, izgleda, nije izazvalo baš veliki efekat. Većina mađarskih birača ipak je svoje glasove dala vladinoj izbornoj listi. Ne treba da zaboravimo da je, na primer, u bačkotopolskom izbornom okrugu vladin kandidat Gabor Santo dobio ubedljivu većinu. Čak i apsolutnu. U bačkotopolskom srezu jasno je dokumentovano da je Gabor Santo, bez obzira na to što je u izvesnom smislu bio eksponent beogradskih vladajućih krugova, stekao simpatije dela mađarskih birača. Jasno se videlo iz rezultata petomajskih izbora da je veći deo mađarskih glasova dat u korist vladinih kandidata i da je udružena opozicija među njima tada još beležila samo skromne rezultate. I nakon poslednjih skupštinskih izbora postavljeno je u mađarskim manjinskim političkim krugovima pitanje: da li će to imati nekog pozitivnog uticaja na njihov položaj, hoće li vladajući krugovi sve ovo uzeti u obzir prilikom razmatranja pitanja vezanih za njihov politički i ekonomski život? Jer dotadašnje stanje bilo je vrlo nepovoljno, nezavisno od ustavnog opredeljenja o ravnopravnosti svih naroda u Kraljevini Jugoslaviji. Osim toga, senka marseljskog atentata bila je još suviše vidljiva mada je zategnutost posle skupštinskih izbora donekle popustila, ne između vladine stranke i opozicije, nego u stavu vladajućih krugova prema manjinama — posebno mađarskoj. Tradicionalno nepoverenje — najviše od nacionalističkih i unitarističkih političkih snaga — počelo je da popušta, mada nikada nije nestalo. Ovaj pozitivni politički proces se nastavlja i posle petomajskih izbora. Nesumnjivo su ovome u znatnoj meri doprineli i izmenjeni odnosi na političkoj pozornici Evrope.

3. POKUŠAJ MAĐARSKO-JUGOSLOVENSKEG IZMIRENJA I UTICAJ NA POLOŽAJ MAĐARSKE MANJINE

Posle petomajskih izbora, za kratko vreme je postalo jasno da »ubedljiva« pobjeda Bogoljuba Jevtića, koja je u danima zanosa bila naglašena

³¹ *Politika*, 15. VI 1935, 1—3.

u sredstvima javnog informisanja, ne odgovara stvarnom stanju. Udružena opozicija se pokazala kao neočekivano jaka politička snaga, koja bi u jednoj drugoj, demokratskoj atmosferi i bez prisustva nesumnjivih izbornih mahinacija, mogla da pobedi. Ovo saznanje, čak i u režimu najbližim političkim krugovima, značilo je ujedno i sumrak do tada suverene Jugoslovenske nacionalne stranke, a i činjenicu da se politička karijera njenog lidera Bogoljuba Jevtića bližila kraju. Režimske unitarističke snage su došle do zaključka o neizbežnosti političkog prestrojavanja. U toj situaciji bili su neophodni i smena vlade i dovođenje na čelo vlasti osobe koja će odgovarati takvim političkim opredeljenjima. Namesnik knez Pavle je ocenio da će ostvarenju tih ciljeva najviše odgovarati Milan Stojadinović. On je bio član i nekih ranijih vlada i važio je kao odličan finansijski stručnjak. Osim toga, namesnik se rukovodio prilikom izbora, svakako, i spoljnopolitičkim motivima. Naime, ranije odlučni profrancuski kurs je trebalo izmeniti i otvoriti se prema Nemačkoj, jačati veze sa novom pretećom velesilom, naročito na ekonomskom planu. I sa tog aspekta Milan Stojadinović bio je najpogodnija ličnost. Nova vlada sa njim na čelu bila je formirana 24. juna 1935.

U kratkom vremenskom razmaku, između petomajskih izbora i formiranja Stojadinovićeve vlade, novoizabrani poslanik Narodne skupštine Gabor Santo zauzeo je stav iščekivanja. U savremenoj štampi nisu notirani neki njegovi kontakti sa vladom, a ni sa upravnim organima Dunavske banovine. I bivše vođe ZMS u isto vreme su se držale krajnje pasivno i nisu preduzele nikakve političke korake. Njihova ozlojeđenost bila je veoma izražena. Naime, njihov već spomenuti »Novosadski dogovor« pre skupštinskih izbora ništa nije postigao, mada su u svojoj rezoluciji jasno formulisali spremnost na saradnju sa režimom uz izvesne koncesije u korist mađarske nacionalne manjine. Vladini krugovi su, međutim, i dalje ukazivali poverenje Gaboru Santu. Na bivše vođe ZMS sigurno je učinila vidan utisak i njegova izborna pobeda. On je u topolskom izbornom okrugu ubedljivo nadmašio svoja dva protivkandidata. Više nisu mogli o njemu govoriti kao renegatu koji nema nikakvog uticaja na mađarske birače i da je eksponent i izvršitelj beogradskih naredbodavaca.

Prvi period Stojadinovićeve vlade u spoljnopolitičkom kursu karakteriše se i izvesnim poboljšanjem jugoslovensko-mađarskih odnosa, što je imalo pozitivnog dejstva i na položaj mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Hitlerovska Nemačka u svojim agresivnim političkim planovima protiv Čehoslovačke težila je za razbijanjem Male antante i odvajanjem Jugoslavije od tog političkog bloka. Nemačka diplomatija je preduzela korake i za poboljšanje jugoslovensko-mađarskih odnosa. Stojadinović i namesnik bili su spremni na taj korak. Sa mađarske strane su takođe zapaženi izvesni politički tonovi u pisanju štampe i diplomatskim poduhvatima koji su išli u prilog poboljšanja međudržavnih odnosa. Revizionistički krugovi u toj zemlji i njihove aspiracije su bili usremljeni tada još uglavnom prema Čehoslovačkoj, jer je za ostvarenje istih u odnosu na tu zemlju tada bilo najrealnijih izgleda. Revizionistički zahtevi prema Jugoslaviji (a ni prema Rumuniji) nisu bili otpisani, već samo odloženi za kasnije, povoljnija vremena. Zato je i sam predsednik vlade Đula Gembeš (Gömbös Gyula) u kontaktima sa jugoslovenskim poslanikom Vukićevićem na srpskohrvatskom jeziku isticao više puta važnost uspostavljanja prijateljskih i

dobrosusedskih odnosa. Ali sa mađarske strane je uvek naglašavano da samo poboljšanjem položaja mađarske manjine može da stvori preduslove za sređivanje tih odnosa. Stojadinović je imao nekoliko susreta sa mađarskim poslanikom Altom i izjasnio se u prilog uspostavljanja dobrih odnosa. Nekih simptoma za promenu tih odnosa je i bilo. Još ranije je prekinuto masovno proterivanje iz Jugoslavije Mađara koji nisu regulisali svoje državljanstvo. Do juna 1935. bilo je čak vraćeno oko 1.600 proteranih. Iz Budimpešte su javili poslaniku Altu da Mađarska čini sve da se međudržavni odnosi poboljšaju. Ućutkali su svoju šampu i ne spominju više proterane iz Jugoslavije. Međutim, atmosfera se sporo popravljala. Alt je dobio nalog od svoje vlade da prenese Stojadinoviću da bi tek bolji postupak prema mađarskoj manjini korigovao i međudržavne odnose.³²² Ne možemo zameriti Stojadinoviću što nije pokazao spremnost da otvoreno razgovara o žalbama mađarske manjine. Dve nedelje posle dolaska na čelo vlade (6. jula) već je primio Gabora Santa u Beogradu. On mu je detaljno izložio žalbe mađarske manjine, uglavnom iz domena prosvetnog i kulturnog života. Najviše je bilo reči o problemima osnovnog obrazovanja, o primenjivanju istraživanja porekla imena, o premeštanju mađarskih prosvetnih radnika u nemanjinske sredine, o prevremenom penzionisanju zbog nedovoljnog poznavanja državnog jezika, kao i o položaju mađarskog odeljenja beogradske Učiteljske škole. Razgovaralo se i o sudbini mađarskih kulturnih društava koja su bila zabranjena u prvoj polovini 1935. godine. Stojadinović je, kao što je u tim susretima uobičajeno, obećao da će u najkraće vreme naći lek za te nevolje.³²³

Poslanik Santo je u narednom periodu — posle letnje pauze — u političkom životu preduzeo i organizacione poduhvate da svoje pristalice pridobije i uključi u novu režimsku političku organizaciju, koja je u celoj zemlji bila u intenzivnom formiranju (Jugoslovenska radikalna zajednica -- JRZ). Ova politička formacija nije imala obeležje klasične građanske stranke, jer ranije političke partije nisu bile obnovljeni ni posle petomajskih izbora 1935. godine. Sem pristalica ranije zemaljske Radikalne stranke, u tom političkom okupljanju su se našli i privrženici bivše Slovenske ljudske stranke, kao i Jugoslovenske muslimanske organizacije. Posle petomajskih izbora, te političke snage iz opozicije prešle su u vladin tabor pa je formirana, u stvari, koaliciona vlada na čelu sa Milanom Stojadinovićem. Bivši lider Slovenske ljudske stranke Anton Korošec, na primer, dobio je resor unutrašnjih poslova. U ovom političkom okupljanju, čiji su organizacioni zahtevi bili u toku i na području sadašnje Vojvodine, ozbiljno se računalo i na birae iz redova nacionalnih manjina. U programskom opredeljenju, međutim, nije bilo reči o nacionalnim manjinama. Ovo pitanje je pokrenuto i prilikom susreta vojvodanskih poslanika krajem jula

³²² V. Vinaver, nav. delo, 131.

U tadašnjoj mađarskoj štampi bilo je, međutim, i dosta rezervi u odnosu na budućnost mađarsko-jugoslovenskog druženja. U tom kontekstu je pisao i Endre Bajči-Zilinski (Bajcsy-Zsilinsky Endre), poznati publicista i antifašistički borac (koji je za vreme rata oštro osudio poznati novosadski pokolj izvršen od tadašnjih mađarskih okupatorskih vlasti). On je izrazio mišljenje da i pored povoljnih izjava predsednika vlade Milana Stojadinovića, za sada nema uslova za međudržavno zbliženje, jer je preduslov za takvo bliženje poboljšanje položaja mađarske manjine u Jugoslaviji. (*Magyarság*, 29. VII 1936, 5).

³²³ *Napló*, 7. VII 1935, 1—3.

kod Stojadinovića i Korošeca. Rezime tih razgovora je bio: naglašavanje potrebe o osiguranju nesmetanog kulturnog i ekonomskog razvitka za nacionalne manjine.³³⁴

Ostali politički faktori nisu bili voljni da po ovome pitanju jasno iznose svoje stavove. Takvi stavovi su obrazloženi motivacijom da niko ne može ništa zvanično saopštiti dok se vođe Mađara ne izjasne o svom političkom opredeljenju. Bilo je tumačenja da se program JRZ odnosi na sve građane Kraljevine, pa da nije bilo potrebno posebno isticati nacionalne manjine.³³⁵

Iz pisanja savremene šampe može se zaključiti da se među vojvođanskim pristalicama JRZ računalo ne samo na pristalice Gabora Santa, nego i na izjašnjenje bivših voda ZMS. Ali oni se nisu izjašnjavali, pa je na političkoj pozornici u ime mađarske nacionalne manjine i dalje nastupao Gabor Santo. Njemu je poslanički mandat to praktično osigurao. Mora mu se priznati da nije gubio vreme i stalno je tražio kontakte sa najmerodavnijim političkim faktorima da bi iznosio nevolje koje su tištile manjinu. Ocenivši da posle njegove prve audijencije kod Stojadinovića (6. jula) stvari nisu krenule nabolje, sastavio je posebnu delegaciju i 31. avgusta ponovo je zatražio prijem kod predsednika vlade. U delegaciji su bili njegovi najbliži saradnici: zemljoposjednik Đula Lelbah (Lelbach Gyula), Eden Nađ, raniji član uprave subotičke organizacije Mađarske stranke, i zemljoposjednik Jožef Lendvai (Lendvai József). Delegacija je iznela predloge za otklanjanje nepravdi koje se manifestuju u prosvetnom i kulturnom životu mađarske manjine. Stojadinović je i tom prilikom — po pisanju manjinske štampe — »ispoljio maksimalnu dobronamernost«.³³⁶

Poslanik Gabor Santo je u isto vreme uložio maksimalne napore da bar u nekim većim mestima oformi mađarske organizacije JRZ-a. Ova politička akcija je započela u oktobru 1935. i trajala sve do kraja iste godine. Ta njegova najnovija politička akcija — koja je pomalo ličila na skupove za davanje izjava o podaničkoj vernosti (u proleće i leto 1931), imala je i izvesnog uspeha. U nekoliko mesta sa većinom mađarskog stanovništva bile su oformljene mesne organizacije Jugoslovenske radikalne zajednice.³³⁷ Tu su pretežni deo članstva činili Mađari, a u rukovodstvu su bili ljudi od poverenja za režim, bez obzira na narodnost. Ipak, uvek se pazilo da predsednik organizacije bude Jugosloven koji uživa poverenje postojećeg sistema. Tako se postupilo, na primer i u Staroj Kanjiži prilikom formiranja mesne organizacije JRZ. Na osnivačkom skupu, koji je dobro posećen, za predsednika je izabran Mirko Agbaba, za potpredsednika Ištvan Apro, (Apró István), za sekretara Luka Bogosavljević, a za blagajnika Ištvan Gajo (Gajó István). Bila je izabrana i uprava od dvadeset ljudi.³³⁸

Najvažnije funkcije, kao što se vidi, popunjavane su srazmerno i sastav uprave nije zavisio od nacionalnog sastava stanovništva. Sve je ovo, svakako, važno za mesta u kojima je mađarsko stanovništvo bilo u većini.

Sledeći uspeh Gabora Santa u formiranju mesnih organizacija JRZ bio je nedelju dana kasnije u Bačkoj Topoli. I u ovom mestu za predsednika

³³⁴ *Napló*, 1. VIII 1935, 3—4.

³³⁵ *Napló*, 24. VII 1935, 7; 21. VIII 1935, 1—2.

³³⁶ *Napló*, 1. IX 1935, 8.

³³⁷ *Napló*, 9. XII 1935, 9; 18. XII 1935, 9; 22. XII 1935, 3.

³³⁸ *Napló*, 2. X 1935, 10.

je izabran Jugosloven, popularni opštinski lekar Jaša Šijačić, za potpredsednika predsednik Zanatlijske korporacije Janoš Kiškiralj (Kiskirály János), za sekretara opštinski beležnik Sima Popović, a za blagajnika gostioničar Patoč Bonaventura (Bonaventura). U novu upravu bili su birani takođe Jugosloveni i mađari.³³⁹

Ceo oktobar 1935. prošao je u znaku intenzivnog formiranja mesnih organizacija JRZ u vojvođanskim mađarskim sredinama, a taj proces se posle nastavljao i do kraja godine. Nemamo prostora da detaljno opišemo tok formiranja svih tih organizacija, samo bismo istakli da je sledeća takva politička organizacija bila osnovana u Malom Idošu.³⁴⁰ Bilo je, međutim, mesta gde, izgleda, nije pronađen za predsednika novoformirane organizacije čovek sa već izvesnom reputacijom i političkim iskustvom, koji bi u isto vreme uživao i poverenje režima. U takvim slučajevima izbor je pao na ljude koji nisu živeli u tom nego u obližnjem većem mestu. To se desilo, na primer, u Pačiru, na osnivačkoj skupštini mesne organizacije JRZ. Ovaj skup bio je sazvan 18. oktobra 1935, kada je za predsednika nove organizacije bio izabran subotički advokat Milivoj Kendeljac.³⁴¹

U nekim mestima sa samo mađarskim stanovništvom, naravno, sastav uprave se sastojao od uglednijih meštana Mađara, jer nije bilo uvek moguće angažovati ljude sa strane. Za ovu tvrdnju može da nam posluži primer osnivanja organizacije u Čantaviru, u drugoj polovini novembra tekuće godine.³⁴²

Do kraja 1935. savremena štampa je notirala još formiranje mesnih organizacija JRZ u Temerinu i Staroj Moravici.³⁴³ Atmosfera i tok tih skupova u velikoj meri su ličili na slične režimske skupove Mađara iz 1931. godine.

Svugde je prenaplašavana privrženost postojećem političkom poretku, kao i lojalnost pripadnika mađarske manjine Kraljevini Jugoslaviji. Malo je bilo, međutim, reči o očitim nepravdanama i kršenju osnovnih principa proklamovanih u tadašnjim zakonima i ustavu iz 1931. godine, o ravnopravnosti svih građana zemlje. Ti skupovi nisu, u stvari, ni izazivali veći efekat u tadašnjem političkom životu. I za savremenu štampu ti skupovi su predstavljali politički događaj drugorazrednog značaja. Manjinska štampa je izveštavala svoje čitaoce samo u veoma kratkim i šturim noticama, često na pretposlednjim stranama, među kratkim vestima. Karakteristično je bilo još i to da poslanik Gabor Santo, mada je snosio glavni organizacioni teret oko formiranja mesnih organizacija JRZ u mađarskim sredinama, lično nije učestvovao na osnivačkim skupovima, izuzev u njegovom topolskom izbornom okrugu.

Nove organizacije JRZ u mađarskim sredinama u narednom periodu nisu fungirale kao značajniji politički faktori. U sastav mesnih uprava ušli su uglavnom ljudi iz mesnog gornjeg građanskog sloja, inteligencije, zaposleni u upravi, ili koji su obavljali privatnu praksu. U većini slučajeva ti ljudi nisu uživali autoritet u svojim sredinama. Nisu pokazali često ni izdržljivost ni spremnost za sistematsko političko organizovanje.

³³⁹ *Napló*, 8. X 1935, 8.

³⁴⁰ *Napló*, 18. X 1935, 10.

³⁴¹ *Napló*, 19. X 1935, 10.

³⁴² *Napló*, 28. XI 1935, 9.

³⁴³ *Napló*, 10. XII 1935, 9; 22. XII 1935, 3.

Zato nisu ni mogli da trajnije vežu svoje birače na ideološkoj političkoj platformi JRZ. U svakom slučaju, poslanik Gabor Santo je — posle ubedljive pobede na skupštinskim izborima i svojim kontaktiranjem sa najodgovornijim političkim faktorima, od predsednika vlade Stojadinovića pa sve do Banske uprave Dunavske banovine — stekao izvestan ugled i priznanje kod dela mađarskog manjinskog življa. Treba još dodati da njegovo zalaganje nije bilo sasvim bez rezultata, naročito u sferi prosvetnog i kulturnog života. Dovoljno je spomenuti samo otvaranje mađarskog odeljenja Učiteljske škole u Beogradu. Osim toga, poslanik Santo je imao više osećanja za socijalna pitanja i ekonomski položaj Mađara u Jugoslaviji. Po tim pitanjima on je najviše intervenisao kod Banske uprave. Kraljevsko namesništvo je 12. septembra za novog bana Dunavske banovine naime novalo Svetislava Paunovića, penzionisanog bivšeg člana Državnog Saveta, a dotadašnji ban Mihajlo Vasović bio je penzionisan. Poslanik Santo je već posle nepunih mesec dana tražio prijem kod novog bana i prilikom susreta i detaljnog razgovora, sem kulturnih pitanja, tražio je hitne mere u korist poljoprivrednih radnika i za preduzimanje javnih radova radi ublažavanja nezaposlenosti u njihovim redovima.³⁴

Bivše vođe ZMS su u prilično intenzivnom unutrašnjopolitičkom životu narednih meseci posle petomajskih izbora, ali i posle, sve više dolazili do saznanja da dalja pasivizacija nije više moguća. Poslanik Santo je sticao sve veći ugled među mađarskim biračima, a u isto vreme i Ivan Nad, na političkoj platformi udružene opozicije iz dana u dan je imao sve veći broj pristalica. Ako bi se i dalje držali pasivno, pali bi u politički zaborav, što nikako nisu želeli. Morali su ponovo da se uključe u politički život, ali kako, kojim pravcem krenuti: podržati režim i uključiti se u Jugoslovensku radikalnu zajednicu, ili se pridružiti udruženoj opoziciji? Još im je suviše bila sveža uspomena na februarski novosadski skup, kada su se izjasnili za političku podršku tadašnjeg režima Bogoljuba Jevtića. Međutim, sve ovo je doživelo potpuni neuspeh. Tadašnjoj vladi dobro su došli glasovi mađarskih birača, a nikakve koncesije nisu dobijene. Niko od bivših voda nije bio uključen u izborne kombinacije, režim je i dalje ukazivao poverenje samo Gaboru Santu. Oni su se pribojavali još jednog takvog neuspeha. Nikakva saradnja sa Santom nije dolazila u obzir, jer je on ocenjen kao izraziti eksponent beogradskih vladajućih krugova, kome su najpreči lična ambicija i prestiž. Njegove zasluge nisu uzimane u obzir.

Osim toga, poslanik Gabor Santo je u susednoj, kontrarevolucionarnoj Mađarskoj kod vladajućih krugova imao vrlo lošu reputaciju. On je od početka svog političkog angažovanja bio izložen oštrim napadima mađarske štampe, a krajem juna i budimpeštanski radio ga je u jednoj emisiji prikazao u veoma nepovoljnom svetlu. Na to je on odgovorio putem mađarske manjinske štampe.³⁵ A ljudima iz vođstva bivše ZMS već tada je mnogo

³⁴ *Napló*, 13. X 1935, 3.

³⁵ Radio-Budimpešta u jednoj svojoj emisiji krajem juna 1935. dao je veoma negativnu ocenu o poslaniku Gaboru Santu. Očito je bilo da iza te akcije stoje neki ljudi iz bivšeg vođstva ZMS. Santo je svoj odgovor objavio u listu *Jugoszláviai Magyar Újság*. Pre svega je zamerio kritičarima da se anonimno kriju iza spikera budimpeštanskog radija, a da dobro zna »odakle duva vetar«. Ocenio je ujedno da je njihovo vreme prošlo, jer u prošlo vreme nisu bili spremni da se žrtvuju za najsvetije stvari.

stajalo do toga da eventualno ne dobiju sličnu kvalifikaciju kod vladajućeg vrha u severnoj susednoj zemlji. Jer još od 1934. godine (prema sačuvanoj dokumentaciji iz Političkog odeljenja mađarskog Ministarstva inostranih poslova) postoje veze sa mađarskim poslanstvom u Beogradu i te veze i odlasci pojedinih viđenijih ljudi godinama postaju čvršći i redoviji.³⁴⁶

Trebalo je zato ponovo stupiti na političku pozornicu a pri tome se ne zameriti vladajućim krugovima u Beogradu. Otuda za priključenje udruženoj opoziciji od početka nije bilo mnogo izgleda, mada nije sasvim odbačena ni takva mogućnost. U istoj tolikoj meri se pazilo šta se misli u Budimpešti, posebno u Ministarstvu inostranih poslova. Zato je od 1934. godine pa sve do aprilskog rata 1941. taj krug ljudi politički delovao prema uputstvima dobijenim iz mađarskog poslanstva (s napomenom da su te veze od 1938. godine postajale sve čvršće).

Inicijativa da se napusti politička pasivnost i stav iščekivanja izgleda da je potekla od bivših vođa ZMS. Predsednik vlade Milan Stojadinović i banovinske upravne vlasti nisu se ogradili od njihove inicijative. Svima je bio poznat njihov oportunistam iz doba parlamentarizma, pa čak nisu gubili nadu da će ih pridobiti za političku platformu Jugoslovenske radikalne zajednice. Ti politički činioци su se pribojavali da u slučaju odbijanja, odnosno sprečavanja političke aktivnosti, ovi ne odu u opoziciju koja je mogla da oslabi političke pozicije režimskih snaga, jer ti ljudi još nisu izgubili svoj uticaj kod dela mađarskih, uglavnom građanskih birača.

Zato su, dok je još trajala politička akcija Gabora Santa, najviđeniji ljudi — bivše vođe ZMS Imre Varađi, Deneš Štrelicki i Leon Deak, dobili odobrenje za sazivanje jedne šire konferencije sa učešćem predstavnika iz svih mesta gde mađarsko stanovništvo živi u većem broju.

Konferencija nije imala masovni karakter, a održana je 23. septembra 1935. u Senti. Izbor mesta za konferenciju, koja je proglašena za skup u ime svih Madara u Kraljevini Jugoslaviji, svakako nije bio slučajan. U tome mestu je bila pre trinaest godina oformljena ZMS i taj momenat na skupu bio je posebno naglašen.

Budući politički rad — po govornicima (među njima najsadržajniji je bio Varađi — predstavljao je u izvesnom smislu nastavak rada koji je prekinut uvođenjem diktature i zabranom ZMS. On je ukazao na svu štetnost daljeg pasivnog držanja, kao i na to da su se za vreme dikta-

Ujedno je upozorio da *Népkör*-u u Subotici preti opasnost od zabrane zbog nelojalnosti nekih ljudi u upravi. U vezi sa zabranom Mađarskog kulturnog udruženja u Velikom Bečkereku, napomenuo je konferenciju u Starom Bečeju, koja je bila održana bez odobrenja vlasti. (*Jugoszláviai Magyar Újság*, 1. VII 1934, 2).

U vezi sa tom polemikom mađarsko poslanstvo u Beogradu još istoga dana kada je objavljen odgovor Santa poslalo je izveštaj Ministarstvu inostranih poslova. Poslanik je izrazio mišljenje da cela akcija počinje od nekih optužbi Varađija, Štrelickog i Deaka na račun Santa, i da njegov odgovor verovatno potiče iz pera Edena Nađa jer sadržina se poklapa sa onim što je Nađ izložio prilikom svoje poslednje posete mađarskom poslanstvu.

Mađarski poslanik je svoj izveštaj završio nekim saznanjima da je emisija budimpeštanskog radija izazvala velike konstelacije u redovima pristalica Gabora Santa, jer on je do tada stalno naglašavao da je njegov politički rad u Budimpešti drukčije ocenjen nego kod bivših mađarskih partijskih vođa u Vojvodini. (OL, KM—K 63—1934—16/4).

³⁴⁶ OL, KM—K 63—1934—16/4.

ture pripadnici mađarske nacionalne manjine uzdržali od svakog političkog delovanja. Bilo je jasno da sve ono što se dešavalo u organizaciji poslanika Gabora Santa nije bilo priznato kao manifestacija opredeljenja Mađara u Jugoslaviji. Varadi je u daljem delu svoga govora konstatovao da poznati novosadski skup predstavnika Madara 25. februara tekuće godine nije ništa postigao jer tadašnji režim nije ispunio svoja obećanja, pa nije ostalo drugo nego da se pređe ponovo u pasivitet. Upozorio je ujedno da u tadašnjem političkom trenutku ne smeju biti beskičmenjački samoinicijativni i da se treba upuštati u pregovore samo sa ozbiljnim političkim faktorima, prvenstveno sa vladinom strankom. Ali, ako politička situacija zahteva, ne isključuje se mogućnost stupanja u kontakt i sa političkom opozicijom. Upozorio je da niko nema pravo da sam odredi kojim političkim pravcem da krenu Mađari u Kraljevini Jugoslaviji.

I kod ostalih govornika Leon Deak i Deneš Štrelicki preovladao je sličan ton. To znači da je program političkog delovanja globalno predstavljao bivši program ZMS iz doba parlamentarizma: poboljšanje prosvetnih i kulturnih prilika u prvom planu, a zatim i bolji ekonomski položaj. Sa žaljenjem je isticano da do tada proklamovani politički programi nisu ni jednom rečju formulisali specifične želje Madara. Udružena opozicija za sada nema čak ni jasno izrađen politički program.

U isto vreme je naglašeno i to da Mađari nemaju pravo da se mešaju u hrvatsko pitanje.

Postavljeno je bilo jedno suštinsko pitanje. U kakvom organizacionom okviru bi se odvijalo buduće političko delovanje? Dat je odgovor da bi bilo najcelishodnije ponovno formirati ZMS, mada je ujedno izražena i sumnja da će ovo biti moguće zbog postojećih zakonskih ograničenja. Stoga je na skupu donet samo zaključak da je potrebna nova inicijativa za pregovore prvenstveno sa vladinom strankom (Jugoslovenskom radikalnom zajednicom — prim. M. Š.). Ukoliko bude izgleda za sporazum i postignut rezultat, neophodno je potrebno sazivanje novog političkog skupa.³⁷

Iz sadržine govora, kao i zaključaka senčanskog skupa, jasno proizilazi da se politički program bivših vođa ZMS u suštini nije izmenio: ostali su na liniji programa stranke iz doba svoga legaliteta. Čak su se nadali da će novi režim dozvoliti formiranje i legalni rad nove građanske partijske formacije Mađara. Isto tako je izražena spremnost da se upušta u političke pregovore prvenstveno sa vladajućim krugovima i sa režimskom strankom. Ujedno je u govorima bilo jasno naglašeno da je to jedini mogući put da se mađarski živalj sačuva »od ekstremnih političkih agitacija«. Tu se, svakako, mislilo na političko delovanje i agitaciju Ivana Nađa, na platformi udružene opozicije a svakako i na revolucionarni radnički pokret pod vodstvom ilegalne KPJ.

4. POLITIČKA STRUJANJA IZMEĐU JRZ I UDRUŽENE OPOZICIJE DO PADA MILANA STOJADINOVIĆA

U toku 1936. godine, a i posle, u jugoslovensko-mađarskim odnosima došlo je do nesumnjivog osetnog poboljšanja. Oni se nezavisno od povremenih

³⁷ *Napló*, 24. IX 1935, 3.

deklarativnih izjava najznačajnijih političkih fatkora sa obe strane — ne mogu ipak oceniti kao prijateljski. Predsednik vlade Stojadinović u toku 1936. imao je više susreta sa mađarskim poslanikom Altom. Prilikom jednog od tih susreta, na primer, između poslanika i predsednika vlade bila je veoma srdačna atmosfera. Sa mađarske strane ponovo je kategorički naglašeno da je poboljšanje položaja mađarske manjine preduslov i za uspostavljanje dobrosusedskih odnosa između dveju zemalja. Tom prilikom poslanik Alt je izneo i neke konkretne žalbe mađarske manjine, najviše iz prosvetnog i kulturnog života. Posebno je naglasio da nema mađarskih učitelja u dovoljnom broju, a mnogi rade van Vojvodine, te da u mađarskim odeljenjima nastavu često izvode oni koji ne vladaju dobro mađarskim jezikom. Poslanik Alt nije zaboravio da podseti predsednika da se u Mađarskoj još nalazi oko 1.500 proteranih kojima nije dozvoljen povratak u Jugoslaviju. Nadalje se poslanik žalio da je i dalje na snazi zabrana za uvoz i rasturanje nekih mađarskih listova. Međutim, na te reči poslanika, Stojadinović je primetio: »Pa zašto pišu protiv Jugoslavije?«³⁴⁸

Prilikom sledećeg susreta Stojadinović je od mađarskog poslanika Alta ponovo primio spisak manjinskih žalbi i obećao da će na delu pokazati da iskreno misli na prijateljstvo.

Na međudržavnoj relaciji, popuštanje ranije zategnutosti zaista je imalo izvesne, mada samo skromne rezultate. Pogranični saobraćaj se odvijao normalnije, incidenata je bilo mnogo manje. Dolazi do čestih susreta pograničnih organa dveju zemalja, sporna pitanja rešavaju se u većini slučajeva sporazumno. Daju se olakšice i za privatna putovanja. Na majskom međunarodnom sajmu u Budimpešti 1936. godine bilo je 2.240 posetilaca iz Jugoslavije, mahom mađarske narodnosti. I u Jugoslaviji su počeli da stižu mađarski turisti u grupama, a i za pojedinačna putovanja (najviše posete rodbini) odobrenja su bila češća. Beogradska vlada je za pojedine banovine odobrila unošenje nekih mađarskih listova, što je Stojadinović obeležio kao »prvi korak«.³⁴⁹

Predsednik vlade Milan Stojadinović se u svojoj politici prema mađarskoj nacionalnoj manjini nesumnjivo rukovodio spoljnopolitičkim, a i unutrašnjim partijskim interesima. Kao što je već rečeno, on je spoljnopolitički kurs usmeravao sve više prema fašističkim velesilama (Nemačka, Italija). U njihovim diplomatskim potezima, radi razbijanja ili bar oslobadanja Male antante, davane su sugestije jugoslovenskoj diplomatiji da uspostavi prijateljske odnose sa Mađarskom. Pri tome, i u isto vreme, naloženo je mađarskoj strani da iz taktičnih razloga pitanje revizije odloži za kasnije. I zaista, prilikom susreta poslanika Alta i Stojadinovića, ovo najosetljivije pitanje nije bilo ni spomenuto. Unutrašnjopolitički motivi svakako su bili partijski i predsednik vlade se rukovodio prvenstveno interesima Jugoslovenske radikalne zajednice. Time je i na području sadašnje Vojvodine slabio položaj udružene opozicije, a u okviru toga i vojvođanskog fronta. Stojadinović je dobro znao da poslanik Santo Gabor uživa poverenje samo jednog dela tadašnjeg mađarskog građanskog društva. A nisu za potcenjivanje ni snage koje su i dalje u bivšim rukovodiocima ZMS videle političke vođe, pa su

³⁴⁸ V. Vinaver, nav. delo, 160; Stojadinović je izjavio da ipak dolazi novo vreme u odnosima između dve zemlje (OL, KM—K 63—1935—16/7).

³⁴⁹ V. Vinaver, nav. delo, 162—168.

bile spremne da slede put koji oni odrede. Te snage su mogle da se izjasne takođe za udruženu opoziciju, kao što su to činile pristalice Ivana Nada. A sve je trebalo sprečiti davanjem izvesnih koncesija.

Kakva je bila ocena tadašnjih upravnih organa u odnosu na držanje mađarskog stanovništva na području Dunavske banovine? Da li je nestalo ranije izrazito nepoverenje i sumnja u lojalnost te manjine? Na žalost, postoji malo sačuvanih dokumenata iz tih godina o ovoj problematici. Pogotovo nedostaju tromesečni izveštaji sreskih načelnika Odseku za javnu bezbednost Drugog odeljenja Dunavske banovine. Ali i na osnovu sačuvane malobrojne dokumentacije možemo da zaključimo da se opšta atmosfera poboljšala i nepoverenje popustilo. Više se naglašava lojalnost mađarskog stanovništva kao i to da se stanje u tom pogledu stalno poboljšava. Ponekad je, međutim, isticano da je lojalnost u njihovim redovima dvojaka, pa se pokušava čak da se izdele pojedine kategorije mađarskog stanovništva — koji su iskreno lojalni, a koji to čine samo prisilno.³⁵⁰

Sa druge strane, posle ubistva kralja Aleksandra do petomajskih izbora 1935. godine, u redovima mađarskog življa bilo je i manjih verbalnih antirežimskih ispada (taj broj, svakako, nije bio veći nego kod pripadnika drugih narodnosti). Dokumenti upravnih vlasti registruju nekoliko takvih slučajeva. Motivi za takva istupanja bili su češće otvoreno nezadovoljstvo stanjem u zemlji, a manje sa revizionističke želje.³⁵¹ U dokumentima upravnih vlasti spominju se za 1935. i 1936. godinu i dve špijunske afere koje, svakako, nisu doprinele poboljšanju međudržavnih odnosa. U proleće 1935. u Baranji je uhapšena jedna grupa od sedam ljudi. Svi oni, izuzev jednog, bili su mađarske narodnosti, iz batinskog i dardanskog sreza. Bili su dvovlasnici i često su odlazili u Mađarsku. Po optužnici za obaveštajni rad ih je pridobila mađarska obaveštajna služba u Pečuju.³⁵² Druga špijunska afera je zabeležena u Subotici, krajem 1935. godine. Ovo se može zaključiti iz Godišnjeg izveštaja Pograničnog i železničkog policijskog komesarijata Subotice Odseku za javnu bezbednost Upravnog odeljenja Dunavske banovine za 1935. godinu. Po tom dokumentu, na njihovom području je bio jedan špijunski slučaj (koji je isleđen od Komesarijata) i glavni krivac je bio osuđen na 15 godina robjije. Iz istog izveštaja može se zaključiti da je sa područja

³⁵⁰ AV, FDB, II, br. 6116/36.

³⁵¹ AV, FDB, II, br. 38765/35, 50519/35, 4822/36, 53700/36.

³⁵² AV, FDB, II, br. 8463/35.

U Državnom sudu za zaštitu države u Beogradu 7. IV 1935. bila je izrečena presuda Ireni Meslenji (Meszlényi Irén) i ostalima zbog špijunaže u korist Mađarske.

Oni su godinama vršili organizovanu špijunažu i po optužnici svoju krivicu priznali. Prilikom hapšenja kod njih je nađen i kompromitujući materijal. Bili su vrbovani iz špijunskog centra u Pečuju. Presude su bile teške: Irena Meslenji iz Pečuja bila je osuđena na 20 godina, Andraš Helembart (Hellembart András), zemljoradnik iz Kneževih Vinograda, na 10, Kalman Balint (Bálint Kálmán), slovoslikar, na većitu robiju, Jožef Vigih (Wigih József), mehaničar iz Zmajevca, na 18, Ferenc Kaup (Kaup Ferenc), berberski pomoćnik iz Osijeka, na 15, Ferdinand Hori (Hori Ferdinand), trgovački pomoćnik iz Osijeka, na 12 godina robjije.

O presudi je pisala i peštanska štampa ističući da su osuđeni igrali važnu ulogu u manjinskom političkom životu. (*Politika*, 8. IV 1935, 8; *Pesti Napló*, 10. IV 1935).

ovog Komesarijata te godine bilo prebačeno u Mađarsku ukupno 117 lica.³⁵³

Uvidom u sačuvanu dokumentaciju upravnih vlasti Dunavske banovine, možemo konstatovati da je od dolaska Stojadinovića na vlast regulisanje toga pitanja bilo uspešnije. Naime, opada broj proteranih na takvoj osnovi i postupak oko priznanja državljanstva je bio ubrzan i pojednostavljen. To se najviše odnosilo na lica bez jugoslovenskog državljanstva koja su u predratno vreme (prilikom doseljavanja) bila deca, a roditelji im u međuvremenu pomrli. Ti ljudi su odrasli u sredini gde su živeli, tu su stekli profesije i bili zaposleni.

Isto tako možemo ubrojati u pozitivne mere beogradske vlade brže rešavanje i dodeljivanje penzija licima koja su na početku jugoslovenske ere bila otpuštena iz državne službe. Regulisanje ovoga pitanja ranijih godina teklo je prilično sporo. Neki sporovi su se vukli još iz 1921. godine. Međutim, od sredine 1935. brže se rešavaju zaostali predmeti. Svi oni čiji predmeti su bili povoljno rešeni dobili su svoje prinadležnosti do dana prestanka radnog odnosa sa svim drugim dodacima.³⁵⁴

I na kulturnom polju je zapažen liberalniji odnos upravnih vlasti, naročito prilikom odobravanja novih kulturnih kao i raznih diletantskih, sportskih i drugih organizacija koje su u svoje programe rada unosile i kulturnu delatnost na amaterskoj osnovi. Postupak oko odobravanja bio je, u odnosu na ranije, mnogo jednostavniji. Za drugu polovinu 1935. godine, na primer, svi nacrti osnovnih pravila udruženja mađarske manjine bili su odobreni sem jednog. Radilo se o nacrtu pravilnika Kuglašskog kluba Mađarskog građanskog udruženja u Starom Bečeju. Po obrazloženju negativne odluke upravnih vlasti, spomenuta organizacija imala bi izrazito plemenski karakter, a i ljudi iz uprave ne bi pružali garanciju za rad isključivo u okvirima ciljeva i zadataka koji su formulisani u nacrtu pravila.³⁵⁵

Zabrana Kulturnog saveza Mađara u Petrovgradu, međutim, ostala je i dalje na snazi. U Subotici je umesto ranije zabranjenog Narodnog kola radila Narodna biblioteka, koja je tavorila i dospela u težak finansijski položaj (pretela joj je plenidba inventara).

U februaru 1936. vlasti su odobrile rad Mađarske narodne čitaonice. Otvaranje te nove manjinske čitaonice proteklo je u veoma svečanoj atmosferi. U govorima prilikom otvaranja čitaonice posebno je naglašeno da im je jedan od primarnih ciljeva da rade na mađarsko-jugoslovenskom zblizanju.³⁵⁶

Krajem novembra 1936, posle relativno kratke korespondencije sa upravnim vlastima, odobren je i rad Mađarskog kulturnog društva u Bajmoku.³⁵⁷

Sve te pozitivne odluke beogradske vlade bile su u duhu obećanja Stojadinovića »o prvim koracima« ka zblizanju. Sve te koncesije ne treba pre-

³⁵³ AV, FDB, II, 6116/36.

³⁵⁴ AV, FDB, II, 6669/36

³⁵⁵ Fusnotu videti na 380. strani.

³⁵⁶ *Napló*, 25. II 1936, 5.

³⁵⁷ AV, FDB, II, br. 76674/36.

ceniti. Isto mišljenje su imali ljudi iz vođstva bivše ZMS i to je bilo dovoljno da odustanu od eventualnog izjašnjenja u prilog udružene političke opozicije. Ni posle septembarske političke konferencije u Senti (1935) nije usledilo političko delovanje. Mađarska manjinska štampa je, na primer, posle spomenute političke konferencije objavila da će uskoro biti održan politički skup u Adi i Molu gde će govoriti skoro sve eminentne vođe bivše ZMS. Bio je objavljen i tekst poziva sa napomenom da je Sresko načelstvo Senčanskog sreza odobrilo taj politički skup.³⁵⁸

Ista štampa ne notira ništa više o tom skupu. Nema o tome traga ni u dokumentima upravnih vlasti, pa izgleda da nije ni bio održan. Vlasti su verovatno u poslednjem momentu ipak uskratile odobrenje. Ta pretpostavka je sasvim realna jer u to vreme je bila u toku politička akcija poslanika Gabora Santa za formiranje mesnih organizacija JRZ. Za vlast je bilo važnije da ovaj poduhvat ne doživi fijasko, pa je bila spremna da se upušta u pregovore, ali ne i da dozvoli njihov politički rad u redovima mađarskih birača. Zato nije preostalo ništa drugo nego da putem manjinske štampe izveštavaju svoje pristalice. Iz toga jasno proizilazi da se i dalje traži put za saradnju sa režimom.³⁵⁹ Nisu izostala ni uveravanja da mađarska nacionalna manjina sa razumevanjem prati napore Stojadinovićeve vlade da stvori bolje odnose nego što je bilo ranije.³⁶⁰

Iz najavljenog memoranduma jasno se vidi usko klasno gledanje na položaj mađarske nacionalne manjine od strane bivših vođa ZMS i svodeње cele problematike samo na kulturna pitanja. Naime, isticano je i pitanje položaja mađarskih poljoprivrednih radnika, ali samo u kontekstu štetnosti podele velikih poseda, jer zbog agrarne reforme velike mase tih radnika su ostale bez posla.³⁶¹

Memorandum je upućen beogradskoj vladi, ali izgleda da je sve to ostalo bez ikakvog efekta. Dotadašnje koncesije vlade nezavisno od veoma pozitivne ocene date putem štampe — izgleda nikoga nisu zadovoljile. Počela je nova školska godina, pa se stanje u prosveti nije bitno izmenilo. Rešeno je zato da se uputi jedna desetočlana delegacija u Beograd radi pregovora sa predsednikom vlade Stojadinovićem i ministrom poljoprivrede Stankovićem, koji je bio zadužen za organizacije Jugoslovenske radikalne zajednice kao i za organizaciono obuhvatanje manjina u tu zemaljsku političku organizaciju. Ovu veliku delegaciju vodili su Deneš Štrelicki i Leon Deak, a tu su bili i najviđeniji ljudi iz bivše Mađarske stranke. Posebno se vodilo računa da u sastavu najvažnija mesta zauzmu ljudi iz Vojvodine, gde je mađarski živalj najmasovnije zastupljen.

Delegacija je primljena prvo kod ministra za zemljoradnju Svetislava Stankovića. U ime delegacije, žalbe je izneo Leon Deak. Skoro isključivo je bilo reči o kulturnim i prosvetnim pitanjima i otvaranju novih paralelnih mađarskih razreda u osnovnoškolskom obrazovanju, a u beogradskoj

³⁵⁸ *Napló*, 18. X 1935, 6.

³⁵⁹ *Napló*, 4. II 1936, 4.

³⁶⁰ *Napló*, 12. IV 1936, 2.

³⁶¹ *Dan*, 20. III 1936, 3.

Učiteljskoj školi ponovno otvaranje prvog razreda sa mađarskim nastavnim jezikom. Osim toga, traži se da u mađarskim manjinskim razredima mogu da izvode nastavu samo oni prosvetni radnici koji potpuno vladaju mađarskim jezikom. Iz domena kulture, najviše se insistiralo na stavljanju van snage zabrane Kulturnog saveza Mađara u Petrovgradu i *Népkör*-a u Subotici.

Interesantno je napomenuti da je posle audijencije kod ministra Stankovića delegaciju primio i Stojadinović, ali je razgovor trajao samo pola sata, jer je na prijem već čekao i poslanik Gabor Santo. On je uglavnom ponovio ono što je već izloženo kod ranijih prijema.³⁶²

Delegacija bivše ZMS je sutradan bila primljena i kod ministra unutrašnjih poslova Āntona Korošeca i predala mu pismeni memorandum, koji je bio iste sadržine, sa izvesnim dopunama, poput onog ranije poslatog. Sem kulturno-prosvetnih pitanja, memorandum je sadržao i neke predloge ekonomskog karaktera.³⁶³

Manjinska štampa je posvetila prilično prostora ovim posetama i ocenila ih kao veoma uspešne. Naime, sve je obećano, pogotovu olakšice za kulturni život i rešavanje spornih pitanja u prosveti. Posebno je naglašeno da će vlasti u najskorije vreme dozvoliti rad Kulturnog saveza Mađara u petrovgradu i *Népkör*-a u Subotici.³⁶⁴

Trebalo je delima dokazati koliko je beogradskoj vladi stalo do tih obećanja. Za Dunavsku banovinu, za 6. decembar 1936. bili su raspisani opštinski izbori. Vlada i JRZ su morale da ojačaju svoje pozicije i u severnom delu zemlje, što nije moglo da se postigne bez podrške građanskog dela nacionalnih manjina, a među njima i mađarskih i nemačkih kao mnogobrojnih. Trebalo je krenuti putem izvesnih ustupaka. A zahtevi su bili sve učestaliji i uporniji. Posle posete delegacije Beogradu sledila je druga intervencija Gabora Santa kod banovinskih upravnih vlasti. Tražio je da se dozvoli rad subotičkog Narodnog kola.³⁶⁵

Rukovodioci bivše ZMS svakako su očekivali neke konkretne mere od vlasti pre nego što se izjasne za političku podršku Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici. Zato je i najavljena politička konferencija za kraj novembra u Subotici. Međutim, već 6. novembra je Imreu Varadiju dostavljena pismena odluka banovinskih vlasti o odobrenju rada Mađarskog kulturnog

³⁶² *Napló*, 24. X 1936, 7.

Po izveštaju mađarskog poslanika Alta mađarskom Ministarstvu unutrašnjih poslova od 31. X 1936, predsednik vlade Milan Stojadinović govorio je o mađarsko-jugoslovenskim međudržavnim odnosima. On je izjavio da bi bilo poželjno da Mađarska prizna jugoslovenske granice. Naime, Mađarska zahteva teritorijalne izmene od tri susedne države. Bilo bi bolje da postigne sporazum bar sa jednom državom, kojoj bi garantovala granice i posle da usmeri svoju diplomaciju prema drugim državama. Po istom izveštaju, Stojadinović je još izrazio mišljenje da bi Jugoslavija i Mađarska mogle prilično lako da nađu put do sporazuma — obe države se bore protiv restauracije Habšburgovaca i boljševizma a imaju prijateljske odnose sa Nemačkom. (OL, Küm. res. pol. 16/7). Spcminje i V. V i n a v e r, nav. delo 187).

³⁶³ *Napló*, 26. X 1936, 1.

³⁶⁴ Isto.

³⁶⁵ *Napló*, 31. X 1936, 6.

saveza u Petrovgradu i Narodnog kola u Subotici. Ova pozitivna odluka trebalo je da posvedoči o spremnosti beogradske vlade da, suprotno ranijoj praksi, ta obećanja zaista i brzo ispuni. U isto vreme, ugled bivših vođa ranije ZMS tih dana je značajno porastao u očima njenih pristalica. Najmerodavniji politički faktori u zemlji ne samo da su ih prihvatili kao partnere za pregovore, nego su neka obećanja i pozitivno rešena u najkraćem roku.

Manjinska štampa je posvetila pažnju ovome pitanju i donosila saopštenja članova delegacije o pozitivnom ishodu njihove misije, o spremnosti Stojadinovićeve vlade da izađe u susret opravdanim željama mađarske nacionalne manjine.³⁶⁶

Most zблиženja zaista je počeo da se gradi. Postojala su, naravno, u mađarskim manjinskim sredinama gledišta da beogradska vlada to sve radi zbog najnovijih spoljnopolitičkih kretanja, a naravno i zbog predstojećih opštinskih izbora u Dunavskoj banovini. Vezivanje mađarskih birača za vladin politički program je značilo sužavanje terena za delovanje udružene opozicije odnosno njenog vojvođanskog dela, koji je ocenjen kao neprihvatljiv, separatistički, opasan za državno jedinstvo. Međutim, kod većine više nije bilo dileme pa su se izjasnili za političku podršku Stojadinovićevoj vladi. Ovaj stav je trebalo da se zvanično proklamuje i na planiranoj političkoj konferenciji krajem novembra u Subotici.³⁶⁷

Poslanik Gabor Santo je sve više gubio uticaj, ali nije mislio da demisira. Bivši rukovodioci ZMS su uspešnom posetom Beogradu nesumnjivo stekli politički kapital za sebe. Morao je i Gabor Santo da se pohvali bar približno takvim uspehom. Sastavio je i on za to jednu veliku delegaciju iz redova svojih političkih istomišljenika iz topolskog izbornog okruga. Delegacija je bila primljena kod ministra za prosvetu i kulturu, a posle i kod ministra vojske. Pokretali su lokalna pitanja iz Topole. Molili su za intervenciju da vojska isprazni zgradu gde je pre radila građanska škola sa mađarskim nastavnim jezikom i da se ta škola ponovo otvori; da se u školi časnih sestara takođe dozvoli nastava na mađarskom jeziku i da se sestrama prizna učiteljska kvalifikacija. Delegacija se vratila sa čvrstim obećanjima da će i sva ta pitanja biti rešena za najkraće vreme.³⁶⁸ Izgleda da su vlasti uskoro ovo obećanje i ispunile.

Dozvola rada Kulturnog saveza Mađara u Petrovgradu sledećih dana nije bila dovedena u pitanje, ali je, izgleda, kod subotičkog *Népkör*-a bilo problema. Poslanik Gabor Santo je 12. novembra u vezi sa tim morao hitno da interveniše kod ministra unutrašnjih poslova Antona Korošeca.³⁶⁹ Uskoro je bio svečano otvoren i Kulturni savez Mađara u Petrovgradu sa suženim delokrugom rada. Isto tako je i subotički *Népkör* morao da izmeni svoja pravila i u narednom periodu je radio pod nazivom Narodna biblioteka.

³⁶⁶ *Napló*, 30. X 1936, 6.

³⁶⁷ *Napló*, 7. XI 1936, 7.

³⁶⁸ *Napló*, 9. XI 1936, 2.

³⁶⁹ *Napló*, 13. XI 1936, 2.

Odobrenje rada tih ranije veoma značajnih manjinskih institucija bilo je signal za formiranje kulturnih saveza Mađara i u mestima gde ih do tada nije bilo. U više mesta su sazvani osnivački skupovi građana i formirane komisije za organizacione pripreme.

Mađarska manjinska štampa tih je dana donosila puno podataka o pripremama za formiranje tih kulturnih institucija, pa je bilo saopšteno javnosti da su osnovane organizacije u Riđici, Somboru, Čonoplji, Doroslovu, Bogojevu, Bezdanu, Senti, Staroj Kanjiži i Telečki.³⁷⁰

Osnivačke skupštine, izbor časništva i izrada programa rada još nisu značili i zvanično odobrenje. Po dokumentima kojima raspoložemo, izgleda da je do kraja decembra 1936. zvanično odobren rad samo Kulturnog saveza Mađara u Bajmoku, o čemu je već ranije bilo reči.

Oživljavanje rada na kulturnom polju se odvijalo u atmosferi intenzivnih priprema za šestodecembarske opštinske izbore u Dunavskoj banovini. Ova politička aktivnost naročito je dobila široke razmere u oktobru i novembru 1936. U severnom delu Dunavske banovine režimska Jugoslovenska radikalna zajednica značajno je ojačala svoje pozicije pridobijanjem manjinskih političkih vođa, prvenstveno mađarskih i nemačkih. A i snage udružene opozicije u Vojvodini su sve više sređivale svoje redove i otpočele intenzivnu političku kampanju da bi stvorile što širu bazu prvenstveno u redovima donjih slojeva građanskog društva, sitnih posednika i poljoprivrednog radništva.

Trenutno je kod građanskog dela mađarske nacionalne manjine režimska Jugoslovenska radikalna zajednica (davanjem izvesnih koncesija u domenu kulturnog života) dobila prvu etapu bitke. Mogla je zato krenuti u predizbornu kampanju prilično spokojno, mada su bila moguća i iznenađenja u nekim mestima.

Moramo odmah istaći da su predizborni politički skupovi u severnom delu Dunavske banovine održavani u specifičnoj formi. Vođe iz bivše ZMS nisu krenule u političku agitaciju i nije zabeležen nijedan njihov istup na predizbornim političkim skupovima Jugoslovenske radikalne zajednice. Sa svoje strane, ni režim to nije smatrao za celishodno. Isto tako i poslanik Gabor Santo nije imao više ambicija da se pojavi na svim takvim skupovima (ograničavao se samo na svoj bačkotopolski izborni okrug). Zato su u mestima sa procentualno većim brojem mađarskog stanovništva obično istupali drugi, viđeniji ljudi, često u gradovima članovi gradskih veća nimenovani posle formiranja vlade Milana Stojadinovića. Na velikom političkom skupu JRZ u Novom Sadu mađarske birače, pristalice režima, predstavljali su članovi Gradskog veća Bene Forgač (Forgács Benő) i Karolj Grosinger (Groszinger Károly).³⁷¹

Istoga dana kada je bio održan i novosadski predizborni skup, poslanik Gabor Santo je u Bačkoj Topoli priredio predizborni zbor koji je bio veoma posećen. On je svojim biračima podneo detaljan izveštaj o rezultatima svojih intervencija kod najmerodavnijih političkih faktora u interesu

³⁷⁰ *Napló*, 11. XI 1936, 5; 19. XI 1936, 6; 13. XI 1936, 1—3; 31. XII 1936, 2.

³⁷¹ *Napló*, 9. XI 1936, 2.

rešavanja nekih primarnih problema, a naročito u vezi sa nastavom u me-
snoj građanskoj školi.³⁷²

Na severu Dunavske banovine, gde je živelo najviše pripadnika nacio-
nalnih manjina, na nekim predizbornim političkim skupovima su bili glavni
govornici, najeminentniji predstavnici Jugoslovenske radikalne zajednice.
Oni su, skoro bez izuzetaka, naglašavali da vlada ne pravi nikakve razlike
između »tvoraca države i nacionalnih manjina«. U tom smislu, na primer,
govorio je — na velikom predizbornom skupu u Bačkoj Palanci — ministar
poljoprivrede Svetozar Stamenković, koji je inače iz Zemaljskog vođstva
JRZ bio zadužen za Vojvodinu.³⁷³

Neposredno pre opštinskih izbora režim je, radi stvaranja što povolj-
nije političke klime za sebe, davao još neke koncesije za pripadnike ma-
darske nacionalne manjine. Neke od njih trebalo je da pridobiju najsiro-
mašnije slojeve, a posebno poljoprivredne radnike. Date su sugestije po-
jedinim opštinskim odborima, a posebno onima sa mađarskim stanovni-
štvom, da ubrzaju postupak oko dodele besplatnih placeva za izgradnju
porodičnih kuća. Pod uticajem tih preporuka, u nekim opštinama (na pri-
mer u Temerinu) ovo pitanje je bilo uspešno okončano.³⁷⁴

Za celo mađarsko manjinsko stanovništvo svakako je bilo još važnije
da je 23. novembra izdata uredba Ministarstva za prosvetu o ukidanju
uredbe o ispitivanju porekla imena, koja je dotada imala za posledicu oba-
vezno upisivanje velikog broja mađarske dece u odeljenja sa srpskohrvat-
skim jezikom u osnovnoj školi. Prema spomenutoj uredbi, otada je jedino
merilo bilo izjašnjenje roditelja o nacionalnoj pripadnosti dece.³⁷⁵

Približavanjem opštinskih izbora, intenzitet predizborne aktivnosti je
jačao iz dana u dan. Ovo je još više dolazilo do izražaja posle najavljenog
subotičkog političkog skupa (29. novembra) pristalica bivše ZMS. Odatle je
bio upućen proglas mađarskim biračima da na opštinskim izborima od 6.
decembra glasaju za kandidatske liste Jugoslovenske radikalne zajednice.
U obrazloženju je, između ostalog, navedeno da je vlada Milana Stojadino-
vića pokazala razumevanje za žalbe mađarske nacionalne manjine; neka pi-
tanja su povoljno rešena, kao i određene žalbe iz prosvetnog i kulturnog
života.³⁷⁶

Posle proglašenja subotičkog političkog skupa, sem Bačke, i u Banatu je
pojačana agitacija bivše ZMS u korist vlade i Jugoslovenske radikalne za-
jednice. U toj aktivnosti najviše se angažovao Imre Varadi. Skupovi su pri-
redeni u Torži, Novom Bečeju i Mužlji.³⁷⁷

Poslanik Gabor Santo takođe je pojačao svoju predizbornu aktivnost
u bačkotopolskom izbornom okrugu. Po pisanju manjinske štampe, dobro
su posećeni skupovi u Bačkoj Topoli i Feketiću.³⁷⁸

³⁷² *Napló*, 10. XI 1936, 9.

³⁷³ *Napló*, 23. XI 1936, 1.

³⁷⁴ *Napló*, 20. XI 1936, 1.

³⁷⁵ *Napló*, 24. XI 1936, 3.

³⁷⁶ *Napló*, 30. XI 1936, 1.

³⁷⁷ *Napló*, 1. XII 1936, 3.

³⁷⁸ *Napló*, 30. XI 1936, 6.

Izgleda da u redovima bivše ZMS nije bilo istovetnih pogleda oko metoda podrške vladi pred izbore. Ovo se može zaključiti iz otvorenog pisma koje je objavljeno u štampi. Po pismu, neka nenadležna lica (u ime ZMS rasturaju letke koji mogu da stvore samo zabunu u redovima birača. U daljem delu pisma još stoji da su vođe Stranke svoj sporazum sa vladinom političkom strankom saopštile političkim skupovima i da je zato nepotrebno rasturanje letaka. Otvoreno pismo su potpisali Imre Varadi, Deneš Štrelicki i Leon Deak.³⁷⁹

Jugoslovenska radikalna zajednica je istakla svoje kandidatske liste u 805 opština cele Dunavske banovine, dok se vojvodansko krilo udružene opozicije ograničilo na severni (vojvođanski) deo Banovine. Borba je bila veoma žestoka i u taboru pristalica Jugoslovenske radikalne zajednice pa se dosta često polazilo sa dve, tri, čak i sa više kandidatskih lista.

Na opštinskim izborima od 6. decembra 1936. Jugoslovenska radikalna zajednica je u Dunavskoj banovini pobedila u 621 opštini (70% od ukupno datih glasova). Vojvođansko krilo udružene opozicije izašlo je kao pobednik u samo 74 opštine. U ostalim opštinama su pobedile ostale partijske grupacije (Jugoslovenska nacionalna stranka, Hođerina Narodna stranka, Vanpartijci itd.).³⁸⁰

Režim je postigao političku pobjedu čak iznad očekivanja. Ovo mu je pošlo za rukom u dobroj meri i zahvaljujući manjinskim glasovima. Izgledalo je da postojeći poredak i njegova partijsko-politička formacija zaista uživaju poverenje većeg dela birača, pošto su kandidatske liste Jugoslovenske radikalne zajednice odnele pobjedu i u drugim banovinama na opštinskim izborima održanim u različito vreme. Za režim je Dunavska banovina (naročito njen severni deo) predstavljala veoma osetljivo područje jer se strahovalo od eventualnog opozicionog opredeljenja manjinskih birača, a naročito nemačkih i mađarskih kao najmnogobrojnijih. A ishod opštinskih izbora je za njega bio veoma pozitivan. Zato su usledile veoma samouverene izjave iz usta najodgovornijih političkih lica o raspadu Vojvođanskog fronta, koji je od početka proglašen za neprihvatljiv separatistički pokret, opasan za državno jedinstvo.

5. U REDOVIMA VOJVOĐANSKOG KRILA UDRUŽENE OPOZICIJE

Snage političke opozicije su zapažene i u vreme petomajskih izbora 1935. godine. Krajem iste godine su postale još aktivnije kada se na drugoj strani pristupilo formiranju mesnih organizacija Jugoslovenske radikalne zajednice. Organizaciono su one pripadale udruženoj opoziciji (na zemaljskoj relaciji), čiju je kičmu predstavljala tzv. Seljačko-demokratska koalicija (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka) — na čelu sa idejnim i organizacionim vođom Vlatkom Mačekom (inače liderom Hrvatske seljačke stranke). Udružena opozicija, odnosno njeno vođstvo

³⁷⁹ *Napló*, 6. XII 1936, 7.

³⁸⁰ *Napló*, 9. XII 1936, 5.

nije prihvatilo rezultate petomajskih izbora jer su oni praćeni raznim malverzacijama i falsifikovanjem glasova u bezbroj mesta. Zbog toga su početkom juna 1935. poslanici izabrani na njenoj listi rešili da bojkotuju novu Narodnu skupštinu. Opozicija u Vojvodini postaje glasnija ođ decembra 1935. Za vođu vojvođanskog krila od početka je smatran poznati advokat iz Panćeva Duda Bošković, koji je na petomajskim izborima izabran za poslanika na opozicionoj listi. Uskoro je pokrenut i list *Vojvođanin*, koji je i formulisao još nedovoljno jasno izražen politički pokret vojvođanskog krila udružene opozicije (poznat u daljoj političkoj terminologiji kao Vojvođanski pokret).

Pokret je od početka težio da stekne što više političkih pristalica iz redova svih narodnosti Vojvodine. Za organizaciono obuhvatanje pojedinih narodnosti bili su određeni ljudi sa dovoljno autoriteta i stećenim iskustvom. Za takav politički rad svakako su najpogodniji bili ljudi izabrani za poslanike na petomajskim izborima. Njihov izbor je sam po sebi dokazao da uživaju ugled u svojoj sredini. Međutim, na izornoj listi udružene opozicije na području sadašnje Vojvodine bili su izabrani samo voda pokreta Dušan Bošković, kao i u jednom od subotičkih izbornih okruga Đido Vuković. Za organizacioni rad među nacionalnim manjinama, pak, određeni su uglavnom ljudi koji su bili kandidati na opozicionoj listi ali nisu izabrani. Svakako je interesantno da je za organizaciono-agitacioni rad u redovima mađarske nacionalne manjine bio određen Ivan Nađ, ugledni advokat iz Novog Sada. U isto vreme za organizacioni rad među Slovacima je zadužen takođe advokat iz Novog Sada Jan Bulik, a među Nemcima ugledni lekar iz Kule Adam Slahter.

Prvi broj mađarskog opozicionog nedeljnog lista *A Nép* izišao je iz štampe 1. decembra 1935.

Ne pišemo biografije učesnika u pređratnom političkom životu Kraljevine Jugoslavije, pa nemamo nameru da to činimo ni u slučaju Ivana Nađa. Ovo bi bilo u njegovom slučaju posebno teško, jer bi trebalo odgovarati na pitanje zašto je ovaj građansko-demokratski političar iz sredine tridesetih godina već pred izbivanje aprilskog rata zauzeo krajnje desničarski stav i prihvatio fašističku ideologiju, a za vreme okupacije postao i ratni zločinac. No, o tome će još biti reći.

Vođe vojvođanskog krila udružene opozicije su još početkom decembra obišle neka veća mesta Potisja (Dušan Bošković, Ivan Nađ, Jan Bulik i Milan Kovačević). Po pisanju opozicione štampe, svugde su oduševljeno primljeni.³⁸¹ Vojvođansko krilo udružene opozicije tada još nije ni bilo u potpunosti organizaciono oformljeno. Predstojao im je još sporazum i izrada zajedničke političke platforme, odnosno programa sa srbijanskim delom opozicije. Osim toga, posle petomajskih izbora politička moć udružene opozicije na zemaljskoj relaciji je dosta opala. Nasuprot tome, na području sadašnje Vojvodine od početka 1936. godine ona je pokazala veći intenzitet i taj političko-propagandni rad je trajao do opštinskih izbora u Dunavskoj banovini.

³⁸¹ *A Nép*, 8. XII 1935, 4.

Već na prvim političkim zborovima u mađarskim sredinama, a i drugima, na osnovu stavova određenih govornika možemo rekonstruisati politički i ekonomski program vojvođanskog krila vanparlamentarne udružene opozicije. Pre svega, od početka je postojala velika težnja da opozicioni politički pokret na tlu Vojvodine stekne masovnu bazu kod svih nacionalnosti. U mađarskim sredinama je već krajem 1935. godine i započeta ta akcija organizovanjem nekoliko političkih skupova u Potisju. U severnoj Bačkoj su u isto vreme započeli uspešan politički rad poslanik Đido Vuković i njegovi najbliži saradnici. Oni sem kod bunjevačkih (hrvatskih) birača, posebne organizacione zahvate preduzimaju i kod Mađara, ne samo u gradu nego i u okolini (Hajdukovo, Radanovac). U slovačkim sredinama političko delovanje je obezbedeno preko novosadskog advokata Jana Bulika. Uskoro je putem štampe proglasio spremnost za bratsku saradnju i vlasnik lista *Deutscher Beobachter* Adam Slahter. On je bio i jedan od govornika na političkom zboru u Adi.³⁸² Mađari pristalice Vojvođanskog pokreta udružene opozicije od početka su se oštro ogradili od pristalica bivše ZMS, kao i od političkog delovanja poslanika Gabora Santa. Za vođe spomenute Stranke nije bilo lepih reči. Oni su poručivali putem štampe:

Dosta je sa uлагivanjima patentiranim raznim Mađarima. Voleli bismo da vidimo rezultate i kandidata sa dobronamernim, politički korektnim programom, a ne one koji poltronišu i sramotno se ponašaju.³⁸³

Ovde se, svakako, mislilo na protekle petomajske parlamentarne izbore u 1935. godini.

Još na početku, kada su u opštim konturama formulisani najvažniji principi političkog programa, izgleda da je bilo prilično nesporazuma oko toga, jer oni koji su do tada bili u njenim redovima samo za obmanjivanje javnosti, bili su javno pozvani da napuste opoziciju. U isto vreme je posebno naglašeno da će se opozicija dosledno boriti za ostvarenje najšire autonomije i za proširenje građanskih prava.³⁸⁴

Ovi su nesporazumi došli do punog izražaja i prilikom organizovanja nekih političkih skupova. Tako se desilo, na primer, u Starom Bečeju, kada je za glavnog govornika planiranog političkog skupa bio određen Ivan Nađ. Ali on je sve ovo odbio sa obrazloženjem da za njegovo odsustvo postoje razlozi mimo njegove volje. Ujedno se unapred ograđuje od rezolucija koje će se doneti, jer u pripremi skupa nisu imali nikakvog udela on i njegovi saradnici.³⁸⁵

Nesporazumi oko budućeg političkog programa najviše su se manifestovali kod mađarskih pristalica opozicije. U sledećem periodu dato je detaljnije objašnjenje iz kojeg se jasnije vidi da je ceo pokret zamišljen kao široko narodno okupljanje na demokratskoj političkoj platformi. Prvenstveno se računalo, iz redova mađarske nacionalne manjine, na seljaštvo, zatim i na »rasno najjaču radničku klasu sa njenim socijalnim i ekonom-

³⁸² *A Nép*, 22. XII 1935, 1.

³⁸³ *A Nép*, 22. XII 1935, 1.

³⁸⁴ *A Nép*, 29. XII 1935, 2.

³⁸⁵ *A Nép*, 11. I 1936, 2.

skim stremljenjima«. Za sve društvene kategorije je isto tako konstatovano i to da u prošlosti nisu imale udela u formiranju uslova svog življenja. Na političkoj sceni je uglavnom inteligencija i srednja klasa, a njihova vodeća uloga — usled izmenjenih društveno-političkih uslova — je oslabljena i zato treba omogućiti političko aktiviranje najširih mađarskih narodnih masa da bi ispunile svoju političku obavezu.³⁶⁶

Posebna pažnja je posvećena radu i političkom aktiviranju mađarskog poljoprivrednog radništva na platformi vojvođanskog krila udružene opozicije. Njega je, pre svega, trebalo skrenuti sa terena klasnog, odvojiti ga od učešća u revolucionarnom krilu opozicije. Prema reformističkom krilu bila je primenjena drugačija taktika — pokušaj sporazuma, koji najviše dolazi do izražaja uoči opštinskih izbora u Dunavskoj banovini.

Negirajne potrebe klasne borbe provejava za sve vreme političkog delovanja vojvođanskog krila udružene opozicije. Često je na stupcima štampe i na političkim skupovima posebno isticano da mađarsko manjinsko radništvo za svoje političke i ekonomske zahteve može da nađe odgovor u programu opozicije. Nepravde jugoslovenske agrarne reforme, učinjene prema manjinskom — a posebno mađarskom zemljoradničkom proletarijatu, na skupovima su ističane i zahtevana je revizija iste. Sve ovo je predstavljalo više-manje politički potez vojvođanske opozicije, a posebno njenog mađarskog dela. I vođama te opozicije je moralo biti jasno da vladajućim krugovima u Beogradu ni na kraj pameti ne pada da (i pored izmenjene političke klime) izvrše reviziju agrarne reforme. U tretiranju ovoga osetljivog pitanja vojvođanska politička opozicija je oštro osudila i mađarske veleposednike koji su u vreme agrarne reforme bili glupi na zahteve bezemljaša iz svoje nacije. Naime, smatralo se da su neposredno posle rata, kada se već znalo za buduću agrarnu reformu, vlasnici mogli da deo svog imanja razdele mađarskim bezemljašima uz povoljne uslove. Međutim, ovi to nisu učinili, mada su znali da u budućoj agrarnoj reformi mađarski agrarni proleter i neće nikako dobiti zemlju.³⁶⁷

Početakom 1936. godine, a posebno od januara do marta, kada nije bilo poljoprivrednih radova, intenzitet političkog rada opozicije u mađarskim sredinama bio je znatno pojačan. I ovoga puta je težište delovanja bilo u Potisju. Na tim skupovima su govornici (a među njima uvek je bio i Ivan Nađ) skoro uvek na tri jezika (mađarski, nemački i srpskohrvatski) tumačili i tada već jasnije formulisali politički i ekonomski program opozicije. Njihov rad su okarakterisali kao vaspitni i prosvetni rad za potrebno korišćenje političkih prava širokih masa.

Zatim je formulisano i to da se poboljšanje nacionalnog i kulturnog življenja mađarske manjine može očekivati ako se široke mase aktivno uključe u političku borbu. Nosilac te borbe treba da budu mađarsko seljaštvo i snažan tabor agrarnog proletarijata.

U isto vreme na tim skupovima je pročitana i poruka Vlatka Mačeka, vođe udružene opozicije, u kojoj se kaže da njihova prava treba osigurati

³⁶⁶ *A Nép*, 11. I 1936, 11.

³⁶⁷ *A Nép*, 8. XII 1936, 2—3.

i međunarodnim ugovorima. U vezi sa predstojećim opštinskim izborima u Dunavskoj banovini Maček je naglasio da kandidati za članove budućih opštinskih predstavništava treba da potiču iz redova najširih narodnih slojeva svakog izbornog okruga, nezavisno od nacionalne pripadnosti.

I na sledećim skupovima (kao, na primer, 31. januara 1936. u Bezdanu) naglašavano je da autonomija Vojvodine predstavlja nezaobilaznu političku garanciju ravnopravnosti svih naroda u njoj.

Detaljnije su formulisani i ekonomski zahtevi. Više puta je isticano da postojeći zakoni omogućuju potpuno privredno izrabljivanje Vojvodine i zato su potrebni novi i bolji. Ponovljeno je bezbroj puta da je neophodna i revizija nepravedno sprovedene agrarne reforme.³⁸⁸

Bila je oštro osuđena i poreska politika koja posebno pogađa Vojvodinu i vodi njenom privrednom propadanju. Posledice su nesagledive. Vlasti ne otklanjaju uzroke nego pokušavaju da umanje posledice — daju samo mrvice u okviru socijalne politike, a posebno malo vode računa o nezaposlenima.

Iz domena kulturnog i prosvetnog života stožer programa vojvođanske opozicije predstavljala su pitanja vezana za nesmetano negovanje nacionalne kulture svakog naroda i korišćenje maternjeg jezika. U vezi sa osnovnim i srednjim obrazovanjem (sem ukazivanja na neophodnost obezbeđenja učenja na maternjem jeziku) živo je opisano u kakvom su stanju manjinske škole u salašarskim sredinama, gde i ne rade.

Iz govora na političkim skupovima može se zaključiti da režim nije u praksi na svakom koraku negirao svoju navodnu privrženost i spremnost za osiguranje građanskih sloboda. Zato u većini slučajeva i nije zabranjivano održavanje tih skupova. Međutim, režimska štampa je osula oštru paljbu na vojvođanski opozicioni pokret nazivajući ga separatističkim. Isto tako, i u Narodnoj skupštini su poslanici sa liste JRZ veoma oštro osudili opozicioni pokret u Vojvodini. Potpuno su negirali teze o ekonomskom izrabljivanju Vojvodine.³⁸⁹

U redovima srbijanskog dela opozicije, koja se još u to vreme nije pridružila postojećoj udruženoj opoziciji (na čelu sa Vlatkom Mačekom), na početku nije postojala podrška autonomnim stremljenjima Vojvođanskog pokreta, što je i otvoreno kazivano na spomenutim političkim skupovima. Posebno su apostrofirana imena Milana Grola (iz vođstva bivše Zemaljske demokratske stranke) i Dragoljuba Jovanovića (lidera levog krila Srpske zemljoradničke stranke).³⁹⁰ Mada se vojvođansko krilo udružene opozicije od početka deklariralo za integralni deo udružene opozicije, izgleda da se na početku i sam Maček držao prilično rezervisano. Ovome je, svakako, doprinelo i to što udružena opozicija tada još nije imala jasan stav o preuređenju države. Bilo je samo čvrsto naglašeno da su neophodne ustavne promene i da se unitaristička država preuredi u federativni državni oblik, ali preciznije ovo pitanje nije bilo razrađeno. Vođstvo udružene opozicije o ovom osetljivom pitanju nije želelo da se izjasni pre sporazuma i pridru-

³⁸⁸ *A Nép*, 1. II 1936, 1.

³⁸⁹ *Samouprava*, 22. V 1936; *Dan*, 22. V 1936; *Vojvođanin*, 30. V 1936, 6.

³⁹⁰ *A Nép*, 29. II 1936, 2.

živanja srbijanske opozicije. Tek u prvoj polovini oktobra 1937. Vlatko Maček je (u intervjuu listu *Vojvodanin* izrazio svoje mišljenje i stav vođstva udružene opozicije da će narodi Vojvodine i Bosne sami odlučivati o svojoj sudbini i njihovi predstavnici u budućoj ustavotvornoj skupštini o tome će se neposredno izjasniti.³⁹¹

U proleće 1936. politički skupovi Vojvođanskog krila udružene opozicije i dalje su održavani prilično intenzivno, ali samo na području Bačke (Subotica i okolna mesta: Cantavir, Stara Moravica, Pačir, Temerin, Čurug, Žabalj, Bačko Petrovo Selo, Srbobran, Feketić, Bogojevo, Ada, Mol). Nemamo prostora da detaljno opišemo te političke zborove. Važno je međutim, da su se na tim skupovima (sem Ivana Nađa) pojavljivali novi govornici na mađarskom jeziku i to obični ljudi, poljoprivrednici, koji su bili predstavnici baš onih društvenih kategorija na koje je opozicioni politički pokret želeo najviše da se oslanja. Opoziciona štampa, na primer, spominje kao govornike maloposednike Mačaša Nađa (Nagy Mátyás) i Lukača Horvata (Horvát Lukács) iz Bečeja ili sitnog trgovca iz Subotice Imrea Augsburgera (Augsburger Imre) i druge.³⁹²

Na svim tim skupovima su isticane osnovne smernice političkog i ekonomskog programa vojvođanske opozicije, ali su u isto vreme obogaćene i novim sadržajima. U Temerinu se zahtevalo da budući zakoni počivaju na moralnim osnovama prave narodne vladavine i pravne jednakosti.³⁹³

Bili su pođvrgnuti žestokoj kritici i neki osnovni zakoni (Zakon o osnovnom obrazovanju, Zakon o zanatstvu, Zakon o opštinama itd.) koji — kako su neki od govornika veoma ilustrativno isticali — »ne počivaju na stubovima demokratije«.

Bili su, nadalje, formulisani zahtevi koji su predstavljali ujedno sažete formulisani politički program vojvođanskog krila udružene opozicije: 1) ravnopravnost pokrajina i stvaranje najširih autonomija koje najviše garantuju budući razvitak i prosperitet; 2) ravnopravnost svih naroda i u zemlji; 3) osiguranje građansko-demokratskih prava (sloboda govora, štampe, pravo na okupljanje itd.).³⁹⁴

Isto tako je ukazano i na nepravedno sprovedenu agrarnu reformu i zahtevana je njena revizija. Samo je na taj način moguće — kako su govornici skoro na svakom skupu posebno naglašavali — »naći izlaz iz besperspektivnosti mađarskih bezemljaških masa«. Zahtevano je još pravičnije, odnosno progresivno oporezivanje i stvaranje boljih mogućnosti za zapošljavanje i poboljšavanje radnih i životnih uslova za poljoprivredno radništvo. Često su pojedini govornici iznosili u sažetoj formi karakter, program i ciljeve vojvođanskog opozicionog pokreta: »Osnovni cilj države je osiguranje moralnog i ekonomskog uzdizanja njenog građanstva«; 2) vojvođanska opozicija želi da pronađe lek za svaku nevolju svakog građanina Vojvodine; 3) ponovo je naglašeno da vojvođanski pokret nije politički, nego široki na-

³⁹¹ *Vojvodanin*, 10. X 1937, 3.

³⁹² *A Nép*, 2. V 1936, 1—2 i 5.

³⁹³ *A Nép*, 21. III 1936, 1—2.

³⁹⁴ *A Nép*, 6. VI 1936, 1—2.

rodni pokret.³⁹⁵ Ili, kako je formulisano na zboru u Martonošu: »Vojvođanski pokret počiva na bratskoj saradnji svih naroda Vojvodine«.³⁹⁶

U proleće 1936. opozicioni pokret postiže nove organizacione uspehe u Bačkoj i održava nove političke skupove (Bačka Topola, Bajša, Apatin)³⁹⁷ kao i u rano leto (Senta, Čonoplja, Ada). I na tim skupovima detaljno je objašnjen politički deo programa vojvođanskog opozicionog pokreta, a posebno značaj obezbeđenja građansko-demokratskih prava za sve građane (pravo na okupljanje, pravo na organizovanje na široj osnovi, sloboda štampe, opšte i tajno pravo glasa). Za opozicioni pokret je ovde izrečeno da predstavlja »pravednu i istinsku narodnu politiku.«³⁹⁸

Vojvođansko krilo udružene opozicije nije bilo antiklerikalni pokret. Naprotiv, za katolicizam većine Mađara u Jugoslaviji je davana ocena da on predstavlja značajan stub postojećeg društvenog poretka. Isto tako, pohvale katoličkih društava došle su do punog izražaja i u nekim člancima opozicione štampe.³⁹⁹ Sve ovo možemo objasniti donekle i političko-taktičkim potezom vođa opozicije. Činili su to u želji da pridobiju široke narodne slojeve i seosko zemljoradničko stanovništvo, u kojem je uticaj religije bio veoma jak. Stiže se čak utisak, pri analizi tih članaka, da je dosta ideja i formulacija preuzeto iz političko-organizacione terminologije hrišćansko-socijalističkog pokreta, koji je u Bačkoj imao izvesnog uticaja još pre prvog svetskog rata.

Od leta 1936. vojvođanska opozicija je uspela da organizuje političke skupove i u Banatu (Torda, Beodra, Vršac). Međutim, njena snaga i dalje se najviše manifestovala na području Bačke. Njen uticaj je krajem leta hvatao izvesne korene i u Baranji, u mestima gde je bilo i Mađara u značajnijem broju Batina, Zmajevac).

Od jeseni 1936, približavanjem datuma opštinskih izbora, predizborna kampanja vojvođanske opozicije ulazi u novu fazu. Prireduju se novi skupovi i u mađarskim sredinama. Vođe pokreta su znale da će ishod opštinskih izbora pokazati odnos snaga između režimske Jugoslovenske radikalne zajednice i vojvođanskog krila udružene opozicije na području Vojvodine.

U slučaju neuspeha, politički horizonti i perspektive opozicionog pokreta mogli su biti veoma suženi. Zato su govornici na zborovima uložili kranje napore da ubede birače da je jedino ispravna politika ona koju je proklamovala udružena opozicija. U toj napetosti, pojedini govornici su koristili i rečnik u kojem se često gubila jasnoća u tumačenju programa. Bilo je dosta frazerstva, pa je potreban efekat izostao. Na skupovima u Baranji, u Bogojevu (3. jula 1936), a i u drugim mestima više puta je izrečeno: »Podjednaki uslovi za političku ravnopravnost i privredni prosperitet i nesmetani kulturni razvitak, predstavljaju osnovne stubove na kojima naš pokret počiva i sve ovo predstavlja pravu narodnu vladavinu.«⁴⁰⁰

³⁹⁵ *A Nép*, 18. IV 1936, 1—2.

³⁹⁶ *A Nép*, 2. V 1936, 1—2 i 5.

³⁹⁷ *A Nép*, 23. V 1936, 1—2.

³⁹⁸ *A Nép*, 6. VI 1936, 1—2.

³⁹⁹ *A Nép*, 13. VI 1936, 2.

⁴⁰⁰ *A Nép*, 4. VII 1936, 1—2; *Vojvodanin*, 9. VIII 1936, 1.

Za osnovu te »narodne vladavine« bila je proklamovana opštinska samouprava. Po pisanju opozicione štampe, zborovi su bili masovno posećeni i u mađarskim sredinama (Stara Kanjiža, Srbobran, Subotica, Feketić, Budisava, Bačka Topola, Mali Idoš ili Batina i Kotlina u Baranji itd.). I na tim skupovima su tumačeni osnovni ciljevi političkog i ekonomskog programa opozicionog pokreta, najviše iz usta Ivana Nada, koji je bio neizostavni govornik i stizao je skoro na svaki zbor.

Ipak, još pre opštinskih izbora su se već pojavljivali simptomi slabosti pokreta. Pre svega, on nije zahvatio celo područje sadašnje Vojvodine i centar njegovog političkog delovanja je bio uglavnom Bačka.

Ceo pokret nije dostigao stepen sveopšteg narodnog okupljanja sa oslanjanjem na široke slojeve tadašnjeg vojvođanskog društva, prvenstveno na seljaštvo i poljoprivredno radništvo. Politički i ekonomski program je bio nedovoljno razrađen, a često i zamagljen političkom frazeologijom. Pokret je pridobio izvestan broj pristalica u redovima malih posednika i kod Madara, ali mađarsko poljoprivredno radništvo je prema opozicionom pokretu ostalo skoro ravnodušno. Ekonomski program pokreta bio je najjasniji u zahtevu za reviziju agrarnog pokreta u njihovu korist. Ali izgledi za ostvarenje tih zahteva opozicije bili su suviše mali. Ovo su odmah shvatili i mađarski poljoprivredni radnici. Ostali zahtevi opozicije privrednog karaktera bili su suviše uopšteni i nisu mogli da utiču mobilizatorski na poljoprivredne radnike.

Bilo je, međutim, primarnije da se i ođ mađarskih poljoprivrednih radnika traži političko zblizavanje sa građanskim snagama, uz istovremeno odricanje od klasne borbe. Značajne snage mađarskih poljoprivrednih radnika tada su se nalazile u redovima Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije i u okviru Ujedinjenih radničkih sindikalnih saveza Jugoslavije, koji su (od 1936. godine) od reformističkih počeli da se transformišu u klasnoborbene organizacije (pod uticajem ilegalne KPJ).

Revolucionarni radnički pokret u celini 1936. godine, posle velikih gubitaka u godinama diktature, doživljava novi uspon. Njegova beskompromisna klasna borba otvara šire horizonte i za mađarsko poljoprivredno radništvo. Ipak, opozicioni Vojvođanski front je izrastao u građansko okupljanje na koje je i ilegalna KPJ trebalo da računa u nastojanju da — na osnovu VII kongresa Kominterne (jul 1935) — stvori antifašistički Narodni front (pored snaga revolucionarnog radničkog pokreta, reformističkog radničkog pokreta i građansko-demokratskih snaga). Saradnja sa Vojvođanskim frontom bila je postavljena i na Pokrajinskoj konferenciji KPJ koja je održana 19. septembra 1935. u Velikom Bečkerek. Vođe opozicionog Vojvođanskog fronta, međutim, dugo su odbijale ponudenu saradnju jer poriču klasnu borbu. Zato su kod vođa pokreta stalno bile prisutne optužbe na adresu klasnoborbenih snaga u revolucionarnom radničkom pokretu, pošto pre vremena potežu klasna pitanja.

I sam idejni vođa Madara u opozicionom Vojvođanskom pokretu, kao i njegovi najbliži saradnici, bio je na istim pozicijama. Oni su čak javno osudili pojedine primere kada su neki iz tabora opozicije prešli u revolucionarno krilo radničkog pokreta, tj. na teren klasne borbe, koju su odlučno negirali. Za primer može da posluži slučaj Jakše Damjanova, koji je — po pisanju lista *A Nép* — na petomajskim izborima bio opozicioni kandidat. Međutim, u proleće 1936. on je napustio opoziciju i u

Subotici pokrenuo narodnofrontovski *Népszava*. Sve je ovo tumačeno tako da je Jakša Damjanov, prekršio princip izbegavanja klasne borbe.⁴⁰¹ Ipak je na poznatom novosadskom skupu predstavnika revolucionarnog krila radničkog pokreta, levih socijalista iz reformističkih snaga i predstavnika Vojvođanskog pokreta (25. oktobra 1936) postignut sporazum. Usvojen je apel i uputstvo za zajednički nastup u izbornoj kampanji sa isticanjem zajedničke liste na opštinskim izborima.⁴⁰²

Na pomolu je bilo najšire demokratsko okupljanje narodnofrontovskog karaktera, koje je imalo ozbiljnih izgleda da na predstojećim opštinskim izborima u Dunavskoj banovini (ili bar u njenom severnom delu) izvojuje odlučnu pobedu nad predstavnicima režimske Jugoslovenske radikalne zajednice. Međutim, provalom Pokrajinskog komiteta KPJ i hapšenjem oko 120 komunista, ovaj jedinstveni front se praktično raspao. Ta je okolnost, svakako, bila jedan od razloga poraza opozicije na opštinskim izborima od 6. decembra 1936. No uzroci su bili svakako, višestruki. Beogradska vlada je izbornu pobedu izvojevala dobrim delom i glasovima manjinskih birača, a posebno nemačkih i mađarskih. Koncesije date mađarskoj i nemačkoj manjini uoči opštinskih izbora — najviše u sferi kulturnog života — imale su pozitivnog dejstva. Tada su se poznate i politički još uticajne vođe bivše ZMS, pao i Nemačke stranke, izjasnile za podržavanje vladine politike i pozvale manjinske birače da glasaju za liste Jugoslovenske radikalne zajednice.⁴⁰³

6. DALJA SUDBINA DO PADA STOJADINOVIĆEVE VLADE

Godine 1937. nastavljaju se ranije započeti procesi normalizacije između Jugosalvije i Mađarske i nastaje era relativnog prijateljstva. Vođeni su pregovori o sklapanju nekog sporazuma, slično jugoslovensko-bugarskom ugovoru »o večnom prijateljstvu«, koji je potpisan u januaru 1937. Sa mađarske strane je ponuđen i bilateralni sporazum o manjinama. Isto tako je severni sused za pregovore, za neki politički sporazum i priznavanje svoje vojne ravnopravnosti. U istom smislu se izjasnio i mađarski ministar inostranih poslova u intervjuu za beogradski list *Vreme*.⁴⁰⁴

Stojadinović je iz unutrašnjopolitičkih razloga odbijao sve političke sporazume. Mađarski konzul iz Zagreba je pisao da Stojadinović vodi »nezavisnu spoljnu politiku« i prijateljstvo sa svima, jer je država paralizovana zbog akcije opozicije i nerešenog hrvatskog pitanja. I mađarska štampa je pisala tih dana da Stojadinović daje ustupke manjinama da bi razbio Vojvođanski front i da je svaki gest u korist manjina — samo sračunati udarac protiv Maćeka.⁴⁰⁵ U međuvremenu su pregovori i dalje tekli. Na dan 4. marta 1937. Stojadinović je u Narodnoj skupštini saopštio da su međudržavni od-

⁴⁰¹ *A Nép*, 16. V 1936, 1—2.

⁴⁰² Đorđe Milanović, *Teze o primeni i rezultatima taktike jedinstvenog proletarskog fronta u Vojvodini od 1929—1937. godine*, Prilozi za istoriju socijalizma iz 1976, 1988.

⁴⁰³ *Napló*, 6. XII 1936, 9.

⁴⁰⁴ *Vreme*, 11. VII 1937, 1.

⁴⁰⁵ V. Vinaver, nav. delo, 244—245.

nosi sve bolji, a centralni organ JRZ je objavio članak o tome »da je Mađarska na prekretnici«. ⁴⁰⁶ Ali pregovori su naglo prekinuti, jer je 25. marta 1937. bio potpisan jugoslovensko-italijanski sporazum o prijateljstvu. Stojadinović je, osiguravši se sa te strane, dalje pregovore sa Mađarskom prosto odbio.

U to vreme su svetski politički događaji kretali sve više ka zaoštravanju. Fašističke velesile — mađa su ih tada delile i ozbiljne suprotnosti — ispoljavale su sve agresivnije osvajачke namere. U martu 1936. je uspešno okončana italijanska agresija protiv Etiopije, koja je počela još u oktobru 1935. U Španiji je Republikanska armija vodila neravnopravnu borbu sa nadmoćnim pobunjeničkim snagama, potpomognutim od nemačkih i italijanskih fašista. Nemačka je pokazivala sve otvorenije namere za prisvajanje Austrije i razbijanje Čehoslovačke. Svi ti događaji će presudno uticati ne samo na međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije, nego i na sudbinu mađarske nacionalne manjine u njoj. Mađarska građanska štampa u to vreme je o spoljnopolitičkim događajima veoma korektno izveštavala svoje čitaoce. To se, međutim, ne odnosi i na pisanje o španskom građanskom ratu, jer neki su listovi prema ovoj problematici imali klasni pristup. Pobunjenička armija je u tim izveštajima prikazivana kao nacionalna, a manje je pisano o njenim zverstvima. O nekim revolucionarnim vanrednim merama španske republikanske vlade i njene armije pisano je veoma šturo. Naravno, bilo je i osetnih razlika u tom pisanju između pojedinih mađarskih građanskih listova.

Pripadnici mađarske nacionalne manjine na području sadašnje Vojvodine u to vreme su bili u donekle snošljivijoj političkoj atmosferi. Njihova kulturna udruženja (bilo ih je tada oko 20), koja su formirana pre opštinskih izbora u Dunavskoj banovini, nesmetano su radila, mada se prilično odugovlačilo sa zvaničnim odobrenjem njihovih osnovnih pravila. Privatno i službeno komuniciranje građana između dve zemlje bilo je u velikoj meri olakšano. Došlo je do poseta i turneja mađarskih manjinskih pisaca u Budimpešti marta i novembra 1937. Štampa je pisala o »pravom turističkom bumu«. Dolasci gostiju iz severne susedne zemlje bili su česta pojava. Pokazalo se da su i razni sportski događaji mogli da posluže za dalje zbližavanje dveju zemalja. Hrvatski novinari, navijači i turisti odlazili su u Budimpeštu. Tu je na jednom festivalu učestvovalo i Beogradsko pevačko društvo. ⁴⁰⁷ Ipak, ni izdaleka nisu ispunjena sva obećanja beogradske vlade o

⁴⁰⁶ *Samouprava*, 20. III 1937, 4.

⁴⁰⁷ V. Vinaver, nav. delo, 244.

U Fondu Drugog odeljenja Dunavske banovine našli smo podatke o formiranju Mađarskog prosvetnog društva u Adi (27. XII 1936). Na osnivačkoj konferenciji je učestvovalo oko 150 ljudi. Profesor u penziji Pal Mohači izložio je cilj osnivanja nove organizacije. Na skupu su učestvovali kao izaslanici neki predstavnici bivše ZMS, Leon Deak i Deneš Štrelicki i još neki drugi. Izabrana je i uprava na čelu sa predsednikom Imreom Drozdikom (Drozdik Imre), (AV, FDB, II, br. 588/37).

U to vreme je održan i osnivački skup Mađarskog kulturnog udruženja u Senti. Za predsednika je bio takode izabran Pal Mohači. Ostali časnici: potpredsednik Antal Ferenci (Ferenci Antal), drugi potpredsednik Elek Rubič (Rubics Elek), podupravitelj Ferenc Belicki (Belicki Ferenc), glavni tajnik Zoltan Kuk (Kuk Zoltán), tajnici Laslo Sabadi (Szabadi Laszlo), Kalman Sič (Szűcs Kálmán) i Ištvan Tripolski (Tripolszky István). Izabrano je još i 12 lica za razne funkcije

poboljšanju položaja mađarske nacionalne manjine. Bili su zato nužni novi kontakti, pregovori najodgovornijih. Izveštaji koje je mađarski poslanik Alt u februaru 1937. slao svojim pretpostavljenima (u mađarsko Ministarstvo inostranih poslova) svedoče o prisustvu umerenog optimizma za dalje poboljšanje položaja mađarske nacionalne manjine. Jedan takav izveštaj, na primer, konstatuje da demokratski proces koji je u Kraljevini Jugoslaviji u toku dolazi do izražaja i u držanju vladajućih krugova prema hrvatskoj opoziciji a i mađarskoj nacionalnoj manjini, a sve ovo je imalo za posledicu potiskivanje uticaja nemačke manjine.⁴⁰⁸ U drugom izveštaju iz toga vremena o izmenjenim prilikama u Jugoslaviji još se dodaje da je povoljniji tretman mađarske nacionalne manjine, sem prisustva demokratskije političke klime, rezultat i saznanja vladajućih krugova u Beogradu da manjine »zbog ugnjetavanja mogu da budu žrtve ekstremne propagande«.⁴⁰⁹

Izveštaji poslanika Alta slične sadržine stizali su iz Beograda i sledećih dana. U jednom od njih se spominje srdačan doček gostiju iz Mađarske. Budimpeštanski slikar Arpad Bardoc (Bardócz Arpad) početkom februara priredio je samostalnu izložbu u Subotici. Srbi su mu priredili takav prijem kao da je u Suboticu »stigao jedan kralj«.⁴¹⁰

Optimističke prognoze su bile ipak preterane. Ovo sa žaljenjem konstatuje mađarski poslanik Alt godinu dana kasnije u svom zbirnom izveštaju za 1937. godinu.

Šestočlanu mađarsku manjinsku delegaciju (Đerđ Šanta, Imre Varadi, Leon Deak, Deneš Štrelicki, Deneš Brezovski i Nandor Brezovski) 5. februara je primio ministar poljoprivrede Svetozar Stanković. Delegacija je u ime mađarske manjine zahteve (isključivo iz domena kulturnog i prosvetnog života) formulisala u pet tačaka:

- 1) prestanak daljeg istraživanja porekla imena u osnovnoškolskom obrazovanju;
- 2) dozvoljavanje ulaska i rasturanja mađarskih stručnih i dnevnih listova i naučnih časopisa;
- 3) premeštanje mađarskih manjinskih učitelja u paralelna odeljenja sa mađarskim nastavnim jezikom;
- 4) odobravanje pravila novoformiranih mađarskih kulturnih društava, i

(bibliotekar, odvjetnik, domaćin itd.), osim toga, izabran je i Upravni odbor od 70 članova.

Cilj: negovanje opšte kulture na mađarskom jeziku u okviru zakona Jugoslavije, isključenjem svake politike. Vlasti su u daljem toku tražile neke ispravke statuta. Banska uprava (broj II/2 i 80966) 2. XII 1937. odobrila je rad Društva. (AV, FDB, II, 3979/37.).

Sačuvan je i zapisnik osnivačke skupštine Građanske kasine u Čoki. U upravu bili su izabrani meštani mađarske i srpske narodnosti. (AV, FDB, II, 22393/37.).

U septembru 1936. vlastima su podneta na odobrenje i Pravila Narodne knjižnice u Paliću. Službeno odobrenje je stiglo 4. VI 1937. (AV, FDB, II, 39726/37.).

⁴⁰⁸ OL, KM, K — 63 — 16/1 — 1937.

⁴⁰⁹ Isto.

⁴¹⁰ Isto.

5) ponovno otvaranje paralelnog prvog razreda sa mađarskim nastavnim jezikom pri Učiteljskoj školi u Beogradu.

Pregovori su, izgleda, zapali u teškoće. Manjinska štampa je o toj poseti svoje čitaoce izvestila samo u kratkim vestima.⁴¹¹

Ipak, cela politička atmosfera, u odnosu na ranije godine, bila je mnogo povoljnija. Mađarski manjinski književnici dobili su odobrenje za turneju po Mađarskoj. Njihov najuspešniji nastup bio je zabeležen u Nadkanjiži u zapadnoj Mađarskoj.⁴¹² U samoj Vojvodini, nedavno odobrena mađarska kulturna društva (Kulturno društvo u Petrogradu, Mađarska čitaonica u Subotici), kao i ona koja su radila bez zvaničnog odobrenja osnovnih pravila, razvila su veoma intenzivan kulturni život. Ipak, manjinski lideri nisu bili zadovoljni intenzitetom rešavanja manjinskih pitanja, pa je 28. aprila tročlana delegacija (Varadi, Deak, Štrelicki) tražila audijenciju, ovoga puta kod predsednika vlade Milana Stojadinovića. Predsednik je sad bio mnogo uzdržaniji, ali je dao nova obećanja i uveravanja da je mađarska manjina u Jugoslaviji ipak u boljem položaju nego u Rumuniji. Kada su mu prebacili da nema dovoljno mađarskih manjinskih škola, on je lakonski odgovorio da u Makedoniji ne radi 229 škola — »jer nema para«.⁴¹³

⁴¹¹ *Napló*, 6. II 1937, 9; HL, KM, K — 63 — 1937 — 16/1.

⁴¹² *Napló*, 2. III 1937, 2.

⁴¹³ OL, Küm, pol. 16/7, 271, Altov izveštaj iz Beograda od 2. V 1937, pominje i V. V i n a v e r, nav. delo, 244.

U Arhivu Jugoslavije, u Fondu predsednika vlade Milana Stojadinovića, našli smo predstavku koju su potpisali Imre Varadi, Leon Deak i Deneš Štrelicki. U prilici smo da tekst predstavke iznesemo u celini:

Gospodine predsedniče!

Mi smo bili slobodni da Vam u mesecu novembru 1936. god. predamo jedan memorandum koji je sadržao opšte želje mađarske manjine u Jugoslaviji. Slobodni smo da označimo među ovim željama kao najbitnije sledeće:

I. Ministarstvu prosvete

Sprovođenje u život naredaba O. H. 47237/1931. i 747770/1927. da prilikom upisivanja dece u osnovne škole bude jedino merodavna želja roditelja glede izbora odeljenja sa državnim ili manjinskim nastavnim jezikom.

Otvaranje mađarske Učiteljske škole po mogućnosti sa sedištem u Senti, Somboru, Subotici ili Petrogradu gde stoje odgovarajuće vežbaonice na raspoloženju.

Otvaranje osnovnih škola koje ne funkcionišu usled nedostataka učiteljskih snaga.

Imenovanje takođe učitelja u osnovne škole mađarskog nastavnog jezika, koji znaju mađarski jezik, i to delom povoljnim rešenjem molbi koje leže nerešene u Ministarstvu prosvete, delom premeštanjem učitelja koji znaju mađarski jezik, te koji podučavaju sada u drugim delovima države.

Podučavanje veronauke manjinskih učenika u svima školama na materijem jeziku.

II. Ministarstvu unutrašnjih poslova

Dozvola osnivanja mađarskih kulturnih društava odnosno odobrenje osnovnih pravila takvih društava koja su već održala skupštinu osnivanja i podnela molbu radi dozvole rada.

Poslanik Gabor Santo takođe je po sopstvenoj inicijativi preduzeo korake u interesu mađarske manjine. Jasno je video da bivši lideri sve otvorenije istupaju kod najmerodavnijih političkih faktora. Nikako nije želeo da političku inicijativu prepusti njima, mada je jasno video da postepeno gubi prestiž, da ga politički krugovi više ne smatraju jedinim predstavnikom mađarske nacionalne manjine. Njegova poseta ministru unutrašnjih poslova Antunu Korošecu 15. maja odvijala se u sličnoj atmosferi kao i poseta bivših lidera ZMS kod ministra poljoprivrede Stankovića i predsednika vlade Stojadinovića. Korošec je uveravao poslanika Santa u dobronamernost vlade i spremnost da još otvorena pitanja vezana za manjinski položaj što pre savladaju.⁴⁴

Međutim, posle tih poseta Stojadinovićeve vlada nije učinila ništa novo za rešavanje još otvorenih pitanja. Jedan od razloga za to je, svakako, i govor u Narodnoj skupštini senatora Jovana Banjanina (iz opozicione Jevtićeve Nacionalne stranke). On je 20. aprila žestoko kritikovao vladu zbog posete jugoslovenskih političara i književnika Mađarskoj. Stojadinovića je posebno optužio da se zbližio sa Mađarima i da je pobedu vladine stranke u Vojvodini osigurao pomoću mađarskih glasova. Posebno mu je zamorio što je lično pregovarao sa Varadijem, liderom Mađarske stranke. Banjanin nije štedito ni samog Varadija, zbog njegovog odlaska u Mađarsku zajedno sa mađarskim manjinskim piscima, a posebno zbog njegove posete Nađkanjiži.⁴⁵

Iz celog istupa senatora Banjanina možemo da zaključimo da je više bio uperen protiv vlade, a manje protiv mađarske nacionalne manjine kao celine.

Otuda u sledećim mesecima, sem nesumnjivo poboljšane političke atmosfere, vlada Milana Stojadinovića nije učinila ništa konkretno za poboljšanje manjinskog položaja. U osnovnim školama i dalje je primenjivan metod istraživanja porekla imena i veći broj mađarske dece je bio prinuđen da se upiše u razrede sa srpskohrvatskim nastavnim jezikom. Pravila mađarskih kulturnih društava, koja su formirana u novembru i decembru 1936, u većini slučajeva (pod raznim izgovorima) nisu bila zvanično odobrena, mada nijedanput nije bila doneta negativna odluka, nego su bili upućeni novi zahtevi za dopunu pravilnika. Iz dokumentacije Upravnog odeljenja Dunavske banovine — koja, doduše, nije u potpunosti sačuvana — vidimo da su u toku 1937. odobrena pravila samo Mađarskom kulturnom društvu u Senti.⁴⁶

Intervenirao je i mađarski poslanik Alt. Stojadinović ga je primio srdačno. Branio se da vlada čini napore, ali ne može sve rešiti za kratko

Dozvola ulaska i kolportiranja dnevnih i stručnih listova koji izlaze u Mađarskoj.

28. aprila 1937. g. u Beogradu.
AJ, FOND 37 bez inv. br.

Učtivi
Dr Varady Imre
Dr Deak Leon
Štrelicki Deneš

⁴⁴ OL, BM, 9158/1937, VII res.

⁴⁵ OL, KM, K — 63 — 16/1—1937.

⁴⁶ AV, FDB, II/2, br. 80966 od 2. XII 1937.

vreme. Osim toga, novi ministar prosvete i kulture još nije »ušao u složenost problematike«.

Na pragu je bila nova 1937/38. školska godina. Stari problemi u osnovnoj školi ostali su skoro neizmenjeni. Učitelji mađarske narodnosti premešteni u područja van Vojvodine nisu vraćeni u paralelne razrede sa mađarskim nastavnim jezikom. Nije bio otvoren ni mađarski paralelni prvi razred pri Učiteljskoj školi u Beogradu. Bila je potrebna nova intervencija. Tročlanu mađarsku manjinsku delegaciju (Imre Varadi, Deneš Štrelicki i Leon Deak) je 2. septembra primio ministar za poljoprivredu Svetozar Stanković. Tada im je predloženo da se izradi jedan pismeni memorandum o svim mađarskim žalbama kulturnog i prosvetnog karaktera.

Posle posete zaista je usledila akcija lidera ZMS u tom pravcu. Najviše se angažovao Leon Deak. Putem manjinske štampe uputio je poziv javnosti da mu iz svakog mesta sa mađarskim stanovništvom dostavljaju podatke o prosvetnim i kulturnim prilikama. Na osnovu prispelih odgovora sastavljen je jedan pismeni memorandum sa sistematski nabrojanim žalbama. Posle je taj memorandum upućen ministru za prosvetu i kulturu Dimitriju Magaraševiću.⁴¹⁷

Ni u ovoj najnovijoj inicijativi lidera bivše ZMS, poslanik Gabor Santó nije želeo da ostane po strani. Stoga je i on bio primljen kod ministra Magaraševića (17. novembra 1937). On je izneo skoro istovetne žalbe koje su ranije bile spomenute i koje su nabrojane i u memorandumu. Ovom prilikom on je najviše insistirao na popunjavanju učiteljskih mesta u mađarskim manjinskim sredinama gde to još nije učinjeno.⁴¹⁸

U drugoj polovini 1937. godine na političkoj sceni zemlje veoma je uzburkao duhove i tzv. Konkordat (potpisan još 25. jula u Rimu), kojim je jugoslovenska vlada želela da reguliše odnose sa Vatikanom. Prema ovome ugovoru, katolička crkva bi dobila u mnogo čemu povlašćeniji položaj u odnosu na ostale verske zajednice. Konkordat bi u značajnoj meri izmenio i položaj katolika mađarske narodnosti u verskom hijerarhijskom pogledu. Naime, na području Vojvodine umesto do tada postojeće apostolske administrature (u Subotici i Petrovgradu) trebalo je uzdignuti na stepen biskupija u Bačkoj i Banatu. Konkordat je trebalo ratifikovati u Narodnoj skupštini i Senatu.

Taj ugovor s rimskom Kurijom izazvao je oštar revolt u tadašnjoj jugoslovenskoj javnosti zbog planiranog povlašćenog položaja visokog katoličkog klera i davanja naročitih prednosti Vatikanu prema državnoj vlasti. Konkordatu su prigovarali komunisti, ali i drugi napredni elementi, a uz njih i velikosrpski orijentisani slojevi. Pravoslavni verski krugovi organizovali su 19. jula 1937. veliku litiju protiv režima. Tom prilikom je došlo do oštarih okršaja sa žandarmerijom. Nekoliko dana kasnije Skupština je prihvatila Konkordat, ali vlada je, videvši sve oštriju opoziciju u javnosti, odustala od ratifikacije Konkordata u Senatu. Tako je ovo pitanje definitivno skinula sa dnevnog reda. U političkom životu katoličkih verskih krugova i među vernicima mađarske narodnosti izražavana je podrška Konkordatu. Katolički biskupi subotičke i petrovgradske apostolske administrature uputili su poslanicu (pásztorlevél) svojim vernicima, koja je imala izrazito

⁴¹⁷ OL, KM, K — 63 — 16/4 — 1938.

⁴¹⁸ *Napló*, 18. XI 1937, 3.

antipravoroslavni stav. Tu su nabrojane i nepravde koje su u proteklom periodu počinjene katoličkoj crkvi.⁴¹⁹

U prvoj polovini 1937. godine organizacije Jugoslovenske radikalne zajednice u mađarskim sredinama nisu ispoljile neku vidniju aktivnost. Dobija se utisak da je režim Milana Stojadinovića posle opštinskih izbora još više ojačao svoje pozicije i da nije obraćao veću pažnju jačanju tih organizacija. Nasuprot tome, vojvođansko krilo udružene opozicije je cele 1937. godine pokazivalo pristojnu žilavost u političkom radu. Ubedljiv poraz na opštinskim izborima nije uticao na tu političku grupaciju suviše demoralizatorski. Nas najviše interesuje rad mađarskog dela vojvođanskog krila udružene opozicije. O njegovom političkom opredeljenju najviše podataka možemo da crpimo iz pisanja lista *A Nép*. Iz tog lista možemo da zaključimo da grupa ljudi mađarske narodnosti (koja se tada opredelila za Vojvođanski pokret, na čelu sa Ivanom Nađem) tada još nije bila na liniji revizionizma, a zauzela je ne baš sasvim odlučan antifašistički stav. Više puta je odlučno naglašeno da je razrešavanje nagomilanih unutrašnje političkih problema moguće jedino ostvarenjem prave narodne vladavine, za koju se i bori udružena opozicija. U isto vreme, u člancima *A Nép*-a se jasno ukazuje da »vladavina diktata ne treba nikoga da zavara. Ona ni za Mađare ništa dobro ne bi donela, a negativne posledice osetila bi svaka društvena klasa.«⁴²⁰

Istovremeno i dalje se polemike oko stava i političkog držanja bivših vođa ZMS, a posebno poslanika Gabora Santa. On je ocenjivan kao obični eksponent beogradske vlade. Posebno je prokomentarisana izjava Imrea Varadija o perspektivi budućeg političkog opredeljenja Mađara u Jugoslaviji. On je, naime, istakao dva moguća politička opredeljenja: podržavanje vladine stranke, ili potpuna politička pasivnost. U vezi sa tim je ocenjeno da bi za Mađare u Jugoslaviji »politička pasivnost značila smrt.«⁴²¹

Nezavisno od novembarske odluke bivših vođa ZMS o podržavanju JRZ u decembarskim opštinskim izborima, dileme su u tom pogledu i dalje postojale. Ovoj našoj oceni u prilog ide i anketa koju je organizovalo uredništvo dnevnog lista *Új Hírek* (koji je izlazio u Somboru). Anketa je formulisala četiri pitanja na koja je trebalo dati što preciznije odgovore. Sve je to dostavljeno i Mađarima u redovima vojvođanskog krila udružene opozicije. Prvo pitanje je bilo formulisano na sledeći način: »Da li je po Vašem mišljenju pravilno da se Mađari okupljaju u okviru slovenskih partija, jer na nacionalnoj osnovi nije moguće formirati stranku?«

Odgovor na spomenuto pitanje bio je jasan: udružena opozicija je narodni pokret i utapanje u slovenske partije ne može da dolazi u obzir.

Drugo pitanje: »Kakve rezultate očekujete za mađarsku nacionalnu manjinu od okupljanja u okviru slovenskih partija?«

Odgovor: »Uslove za razvitak vidim u ostvarenju široke autonomije Vojvodine.«

Treće pitanje: »Da li smatrate da je došlo vreme za privredno organizovanje Mađara u Jugoslaviji?«

⁴¹⁹ OL, KM, K — 63 — 16/2 — 1938; Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata* 2, Zagreb 1961, 112, 113.

⁴²⁰ *A Nép*, 1. I 1937, 1—2.

⁴²¹ *A Nép*, 16. I 1937, 2.

Odgovor: »Ne, jer ne postoje uslovi za uspešno ostvarenje privrednog organizovanja, zbog objektivnog položaja Madara. Njihovo društveno organizovanje i izmešanost sa drugim narodima skoro onemogućavaju takvo organizovanje«.

Četvrto pitanje: »Da li vidite mogućnost da u privrednom pogledu dođe do neke vrste saradnje kod Madara nezavisno od političkog opredeljenja?«

Odgovor: »Nije nemoguće da se u privrednom pogledu ostvari izvrsna solidarnost bez prinude. Dovoljno je ukazati na rezultate privredne saradnje u Hrvatskoj.«⁴²²

Iz datih odgovora može se jasno zaključiti da je mađarski deo vojvodanskog krila udružene opozicije bio spreman da i dalje sledi političko opredeljenje koje je ranije izabralo. Po oceni opozicije — anketa nije pokazala nikakve dileme o političkom opredeljenju (tu se mislilo na saradnju sa JRZ). Ono je odlučeno ranije, a anketa je poslužila samo za pravdanje takvog opredeljenja.⁴²³

Međutim, diskusija se i dalje nastavila. U odgovoru *Űj Hírek*-a jasno se vidi da je Vojvodanski pokret ocenjen skoro kao neka »vrsta pomoćnih snaga« Hrvatske seljačke stranke. U odgovoru je bilo jasno precizirano da niko od Madara u sastavu vojvodanske opozicije nije tražio da se učlani u tu stranku. Oni se bore za svoj samostalni program na platformi udružene opozicije i ljudi iz uredništva *Űj Hírek*-a nikako ne mogu da se oslobode »začaranog kruga Zagreb—Beograd«.⁴²⁴

U isto vreme dok je vođena diskusija na stupcima štampe, mađarski deo vojvodanskog krila udružene opozicije je u prvim mesecima 1937. godine priredio dosta uspešne i dobro posećene političke skupove. U Bačkoj je tih skupova najviše bilo u Potisju (Stari Bečej, Stara Kanjiža, Dolina, Martonoš), u srednjoj Bačkoj (Feketić, Mali Idoš), u severnoj Bačkoj (Palić, Radanovac, Hajdujaraš) i u zapadnoj Bačkoj (u Bezdanu). Bilo je uspešnih zborova i u Baranji (Zmajevac, Suza, Kneževi Vinogradi, Kotlina, Kamen, Karanac, Gajić). Na tim sastancima su maksimalno angažovani ljudi iz rukovodećeg tima Madara pridruženih vojvodanskom krilu udružene opozicije (Ivan Nađ, Ištvan Provaska, Šandor Pumer, Mačas Nađ, Petar Bagi i drugi). Tu su tumačeni politički program pokreta, ostvarenje najšire i narodne vladavine i istinska ravnopravnost svih naroda u širokoj autonomiji Vojvodine. Ovi osnovni ciljevi pokreta su iznošeni kao jedina alternativa političke budućnosti. Nasuprot »vladavini diktata«.

Iz privrednog domena podvrgnut je najžešćoj kritici nepravedno postavljen poreski sistem, koji je »najbogatiji deo zemlje doveo do prosjačkog štapa«. Na skupovima u severnoj Bačkoj posebno je ukazano na obaveznu plaćanja trošarine. Stavljeno je zapaženo naglasak na nevolje koje su tištale mađarsko stanovništvo u kulturnom i prosvetnom radu, a posebno u osnovnoškolskom obrazovanju. Sve te nevolje su se manifestovale već u postupcima i primenivanju već poznatih metoda prosvetnih vlasti (istraživanje porekla imena, zatvaranje paralelnih razreda sa mađarskim nastavnim jezikom sa obrazloženjem da nema dovoljno učenika, nedovoljan broj pro-

⁴²² *A Nép*, 16. I 1937, 2.

⁴²³ *A Nép*, 23. I 1937, 1.

⁴²⁴ *A Nép*, 13. II 1937, 5—6.

svetnih radnika u ovim sredinama, dok veliki broj takvih radi van Vojvodine itd.). Sve te nevolje su brinule ljude u Bačkoj i Baranji. U nekim mestima Baranje sa ogorčenjem je konstatovano da vlasti ne dozvoljavaju rad mađarskih kulturnih društava i iznet je primer malog mesta Kotline, gde se još od 1928. godine čeka da vlasti odobre pravilnik čitaonice. Poreski sistem na tim političkim skupovima bio je predmet žestokih kritika i na osnovu statističkih prikaza (koje je sastavio vođa Vojvođanskog pokreta Duda Bošković) u Vojvodini su ratari po katastarskom jutru plaćali porez od 200 do 300 dinara, a u drugim delovima zemlje samo 30—40 dinara.

Nije bio zanemaren ni položaj poljoprivrednog radništva i u njihovu korist su ponovljeni zahtevi iz 1936. godine (pred opštinske izbore u Dunavskoj banovini).⁴²⁵

Na tim političkim skupovima nije prisustvovao niko iz redova udružene opozicije van Vojvodine, pa skoro nije bilo ni reči o odnosu vojvođanskog krila i ostalog dela udružene opozicije. Na velikom političkom zboru 2. jula 1937. u Subotici, međutim, prisustvovao je i izaslanik Vlatka Mačeka, koji je ujedno preneo i pozdrav vođe opozicije Vojvođanskom pokretu.⁴²⁶ Posle ovog političkog skupa, na stupcima *A Nép*-a ponovo je objavljen članak *Zašto opozicioni pokret u Vojvodini ide zajedno sa Mačekom*. Dat je odmah i odgovor da se on zaista bori za istinsku narodnu vladavinu i da zahteva preuređenje države na takav način da Vojvodina bude posebna politička celina.⁴²⁷

Na sledećim skupovima bilo je više pomena o odnosu vojvođanskog krila i ostalog dela udružene opozicije, pa je naglašena osnovna želja da se zajedno sa hrvatskim pitanjem reši i pitanje Vojvodine. Ujedno se isticalo da vođa udružene opozicije Vlatko maček nema nikakvih aspiracija na Vojvodinu, nego naprotiv, on priznaje opravdanost političke borbe Vojvođana. Takvo tumačenje o ovim odnosima bilo je dato i na skupovima u mađarskim sredinama početkom septembra 1937. godine (Mali Iđoš, Čantavir).⁴²⁸

Naglašavanjem tih odnosa očito se želeo dati odgovor i političkim protivnicima iz tabora Jugoslovenske radikalne zajednice, koji nisu priznali Vojvođanski pokret, a njegove pristalice proglašavali Mačekovim »pomocnim snagama«, pa su širili glasine da Maček pojedina područja Vojvodine smatra hrvatskom teritorijom. U septembru 1937. društvena baza dotadašnje udružene opozicije bila je u znatnoj meri proširena jer je, posle priličnog odugovlačenja, postignut sporazum i sa srbijanskim delom opozicije.⁴²⁹

Sporazum je u odnosu na Vojvodinu, svakako, nametnuo nova pitanja. Bilo je poznato da su istaknuti predstavnici srbijanske opozicije još pre petomajskih izbora 1935. godine, pa i posle, davali izjave protiv Vojvođanskog pokreta, ocenivši ga kao separatistički. Zato je Izvršni odbor vojvođanskog krila udružene opozicije 29. oktobra 1937. u Novom Sadu održao

⁴²⁵ *A Nép*, 4. I 1937, 4; 9. I 1937, 4; 30. I 1937, 1—2 i 5; 13. II 1937, 1—2 i 9; 6. III 1937, 1—2; 13. III 1937, 3; 27. III 1937, 10; 24. IV 1937, 1—2 i 6; 29. V 1937, 1—2; 12. VI 1937, 4; 19. VI 1937, 1—2 i 5; 26. VI 1937, 1—2; *Vojvođanin*, 1. V 1937, 6; 23. V 1937, 2; 28. VI 1937, 3.

⁴²⁶ *A Nép*, 3. VII 1937, 1—2.

⁴²⁷ *A Nép*, 14. VIII 1937, 6.

⁴²⁸ *A Nép*, 4. IX 1937, 1—2.

⁴²⁹ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 122—129.

jedan zatvoreni dogovor koji je obavljen velom tajnosti. Vojvođanska opoziciona štampa je svoje čitaoce izvestila samo uopštenim formulacijama. Rečeno je da su donete odluke u vezi s opštom situacijom u Vojvodini.⁴³⁰

Problemi koji su nastali bili su, izgleda, složeni, jer se u Novom Sadu pojavio posebni izaslanik Vlatka Mačeka (zagrebački advokat Zigmund Šal. On je trebalo da bude jedan od govornika na planiranom opozicionom skupu u Starom Bečeju. Od toga se, međutim, odustalo pa je izvršeno nekoliko opsežnih konsultacija sa svim viđenijim predstavnicima vojvođanskog krila udružene opozicije. On je posetio i uredništvo lista *A nép* i razgovarao sa Ivanom Nađem, Šandorom Pumerom i još nekolicinom opozicionih političara. Posle 5. novembra održana je šira konsultacija sa vođama vojvođanskog krila na čelu sa Dušanom Boškovićem.⁴³¹ Na ovoj platformi su, izgleda, nespoznamci i dileme bili savladani, jer se narednih nedelja nastavlja praksa priređivanja opozicionih političkih skupova uglavnom u Bačkoj (žabaljski i titelski srez) i u nekim mestima sa mađarskim stanovništvom (Stara Kanjiža, Čantavir). Veliki opozicioni politički zbor je održan 3. decembra u Novom Sadu. Tu je trebalo da se postigne jedinstvo između vojvođanskog krila i ostalog dela udružene opozicije. Na ovom skupu su prisustvovala i dva izaslanika iz Zagreba (Srđan Budisavljević i Zigmund Šal, koji su prisutnima izložili osnovne smernice političke platforme »Seljačko-demokratske koalicije sa posebnim aspektom na najvažnija politička, ekonomska i socijalna pitanja. Među govornicima su najugledniji bili opoziciono opredeljeni građani srpske narodnosti (Aleksandar Moč, Kosta Hadžić). Sem govora Ivana Nađa, veliki utisak je izazvao i veoma impulsivan govor Dušana Boškovića, koji je svoj govor završio rečima: Neka živi Vojvodina!«.⁴³²

7. BURNA 1938. GODINA. UTICAJ SPOLJNOPOLITIČKIH ZBIVANJA

Godina 1938. počela je u atmosferi snošljivijih međudržavnih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i njenog severnog suseda. Tadašnji mađarski vladajući krugovi su pokazivali revizionističke aspiracije i težnju da u čehoslovačkoj krizi izvuku dobit, naravno, pomoću Hitlerove Nemačke. Zato su bili voljni da sa Jugoslavijom postignu neki bilateralni sporazum o nenapadanju da bi osigurali južne granice Mađarske u slučaju vojne akcije na severu protiv Čehoslovačke. Istovremeno su i dalje naglašavali da žele mirnu reviziju trijanonskih granica. Nemačka diplomatija je takođe već duže vreme sugerisala obema zemljama da sklope bilateralni ugovor o nenapadanju. Stojadinovićeve vlada je, međutim, uporno odbijala takvu mogućnost i pristala je samo na zajedničke pregovore svih članica Male antante i Mađarske. Pregovori koji su počeli u Bledu između Male antante i Mađarske bili su dugotrajni, pa je u avgustu 1938. bio potpisan ugovor o

⁴³⁰ *A Nép*, 3. X 1937, 3.

⁴³¹ *A Nép*, 13. XI 1937, 1.

⁴³² *A Nép*, 4. XII 1937, 1.

nenapadanju.⁴³³ Tada je već izvršen »anšlus« Austrije, a čehoslovačka kriza je dobijala sve drastičniji obrt.

Na političkoj sceni u zemlji početkom godine vladalo je izvesno za-
tišje, ali ono pred buru. Udružena opozicija je posle sporazuma sa srbijan-
skim opozicionim snagama sve više ugrožavala stabilnost režima. I vojvo-
đansko krilo udružene opozicije uložilo je velike napore da ojača svoje
pozicije.

Bivše vođe ZMS, koji su sve otvorenije istupali u ime Mađara u Jugo-
slaviji, i dalje su izbegavali svaki kontakt sa poslanikom Gaborom Santom.
Njihovo opredeljenje da i dalje sarađuju sa beogradskom vladom nije se
u suštini izmenilo, mada većina datih obećanja pre opštinskih izbora u Du-
navskoj banovini nije ispunjena. Bili su zato neophodni dalji kontakti. Šan-
sa za to je bila prilikom posete ministra za poljoprivredu Svetozara Stan-
kovića Petrovgradu, gde je prisustvovao sednici mesne organizacije JRZ.
On je tada primio Varadija, koji mu je izložio da su neka pitanja vezana
za položaj mađarske manjine i dalje otvorena. Ministar je obećao da će
posredovati između Mađarstva i svoje vlade. Posle ovoga susreta u mađar-
skoj štampi su objavljene optimističke prognoze da će u položaju mađar-
ske manjine uskoro doći do značajnih preokreta.⁴³⁴

Onda je sasvim neočekivano izdata vladina Uredba o ograničavanju
prodaje nekretnina i uzimanju u zakup na području Novosadskog i Zagre-
bačkog kasacionog suda (Vojvodini i Slavoniji). Po ovoj uredbi, prodaja ili
kupovina zemlje mogla je da bude sprovedena samo sa posebnim odobren-
jem vlasti. Ovo je važno i za izdavanje u zakup na duže od pet godina.
Za kupovinu nekretnina na licitacijama takođe je bilo neophodno posebno
odobrenje. U Uredbi je još naglašeno da će se u spornim slučajevima, a
najviše u pograničnim zonama, tražiti i mišljenje nadležnog vojnog koman-
danta divizije da li će kupoprodaja da šteti odbrambenim interesima.⁴³⁵

Mada se iz teksta Uredbe otvoreno ne vidi, primarni cilj je bio da se
spreči dalje jačanje ekonomskog položaja neslovenskih nacionalnih manji-
na u Vojvodini i Slavoniji, jer u nastaloj praksi Uredba je skoro uvek bila
primenjena u slučajevima kada se radilo o prodaji nekretnine čiji je do-
tadašnji vlasnik bio Jugosloven a kupac pripadnik nacionalnih manjina.
Uredba je sa posebnom strogošću bila sprovedena u pograničnoj zoni. Tu
je skoro onemogućena kupovina nekretnina pripadnicima neslovenskih na-
cionalnih manjina. Po svim mestima su formirane posebne komisije koje su
svaki predmet posebno razmatrale. U slučajevima prodaje koji su se mogli
podvesti pod intencije Uredbe, donošene su negativne odluke, naročito u
pograničnoj zoni. U prilog naše ocene ide i to što je, na primer, u Subotici
Uredba odmah stupila na snagu a predmeti o kupoprodaji čija su rešavanja
u sreskom sudu bila u toku, zaustavljeni do formiranja komisije.⁴³⁶

Donošenje spomenute Uredbe izazvalo je veliko neraspoloženje kod
mađarskog manjinskog stanovništva. Ono je u njoj videlo novi dokaz di-

⁴³³ V. Vinaver, nav. delo, 282—289.

⁴³⁴ *Napló*, 4. II 1938, 5.

⁴³⁵ *Napló*, 26. II 1938, 6.

⁴³⁶ *Napló*, 27. II 1938, 3.

skriminatorske politike beogradskih vladajućih krugova, čiji je cilj bio ekonomsko potiskivanje pripadnika nacionalnih manjina, da njihova privredna snaga ne bi suviše ojačala. Jer, posle donošenja Zakona o likvidaciji agrarne reforme, pa i pre novi sitnoposednici — koji su dobili zemlju — često nisu mogli da stanu na noge. Zaduživali su se pa propadali i izlaz su videli jedino u prodaji svog poseda, to jest u prihvatanju nekog drugog posla. U tim slučajevima kupci su bili često Nemci, čija je ekonomska snaga bila prilično jaka. Uz to, oni su dobili i beskamratne kredite iz Nemačke i u većini slučajeva ih koristili za kupovinu zemlje. Iza toga se krila, svakako, težnja da ih pridobiju sa nacional-socijalističke ideje i u datom momentu posluže kao peta kolona. Među kupcima su se, međutim, često pojavljivali i ratari Mađari, najviše iz imućnijeg dela. Oni su, i pored nepovoljnih uslova privređivanja i poreskog opterećivanja, bili u stanju da eventualno kupovinom zemlje povećaju svoje imanje. Uredba je, svakako, dosta pogodila i bezemljaše. Većina njih je težila, a malo u tome uspeo, da uz ogromna odricanja kupi nešto zemlje i da se za starost koliko-toliko osigura i izbegne najcrnju bedu. Zato je pomenuta Uredba bila stalno prisutna na listi žalbi koje su podnošene najmerodavnijim političkim faktorima. Primenjivanje Uredbe je kasnije — naročito u pripremama za decembar-ske izbore 1938. godine — bilo nešto ublaženo. Ipak, ono je u dobroj meri doprinelo razbijanju iluzija o dobronamernosti vlasti i poboljšanju manjinskog položaja.

Vlasti su (naročito u predizbornoj kampanji) uporno pokušavale da ubede ljude u ono što se nije moglo dokazati — da Uredba nije uperena protiv nacionalnih manjina.

Organi vlasti u međusobnom službenom saobraćaju su spominjali razloge za donošenje uredbe, koji javno obično nisu isticali, da je u susednoj Mađarskoj takođe postojala uredba o zabrani kupovine nekretnina pripadnicima druge narodnosti u pograničnoj zoni, a posle anšlusa Austrije takva zabrana je postojala i u široj zoni prema jugoslovenskoj granici.

Još se nije ni štitalo javno mnjenje zbog donošenja Uredbe, kad su novi, sada spoljnopolitički događaji uzbudili duhove i u vojvođanskoj, inače veoma zategnutoj političkoj klimi. Opasnost od anšlusa Austrije i njeno uključanje u Treći Rajh postali su pitanje dana, jer zapadne velike sile u svojoj popustljivoj politici prema Hitleru nisu bile u stanju ništa da učine.

Mađarska manjinska štampa posvetila je dosta prostora pitanju sudbine Austrije. Nije bilo napisa u prilog nemačkog plana da se Austrija priključi Nemačkoj, mada je najdetaljnije pisano. Najjasnija osuda predstojećeg anšlusa, međutim, bila je izražena u pisanju lista *Napló*. U jednom od članaka o austrijskom pitanju bilo je posebno isticano da je više nego neophodno dalje postojanje nezavisne Austrije i da je bez opstanka Austrije rešavanje srednjoevropskih pitanja skoro nemoguće.⁴³⁷

Događaji su, međutim, počeli da se razvijaju skoro filmskom brzinom. Austrijski kancelar je za 13. mart 1938. najavio referendum na kojem bi austrijski narod trebalo da se izjasni da li odobrava nezavisnu politiku

⁴³⁷ *Napló*, 15. II 1938, 4.

zemlje ili ne. Ishod referenduma je bio neizvestan. Zato su nemačke trupe dan ranije (12. marta) okupirale Austriju i bile svugde oduševljeno dočekane, na veliko iznenađenje političkih posmatrača.⁴³⁸

Nema puno podataka u sačuvanoj dokumentaciji tadašnjih jugoslovenskih građanskih i vojnih vlasti o nekim političkim kretanjima u redovima mađarskog stanovništva neposredno posle aušlusa i o porastu revizionističkog raspoloženje. Posle pažljivog proučavanja te dokumentacije, naišli smo samo na jedan dokument koji tretira pitanje političkog stanja kod Madara u vezi sa anšlusom. Naime, sreski načelnik Kulskog sreza je 20. maja 1938. uputio dopis višim građanskim vlastima, kao i Komandi Prve armijske oblasti, da se posle anšlusa oseća veći pokret među mađarskom manjinom sa ciljem stvaranja mađarskog jedinstvenog fronta, kao što su to učinili Nemci, jugoslovenski podanici. U dokumentu još stoji da radi propagiranja ovoga plana putuje po Vojvodini Leon Deak, advokat iz Sombora.⁴³⁹

Sastavljači izveštaja svakako su mislili na pokušaj izgradnje jedinstvenog fronta između onih koji su podržavali vladu i bili na liniji Jugoslovenske radikalne zajednice i grupe oko Ivana Nađa u okviru vojvođanskog krila udružene opozicije. Što se tiče Nemaca, u to vreme, zaista je vođena borba u njihovim redovima između pristalica Stefana Krafta i »obnovitelja«, tj. mladih koji su bili u potpunosti opredeljeni za nacional-socijalističke ideje. Na sugestije iz Berlina, iz nekih viših političkih ciljeva, preporučeno je, međutim, izmirenje pa je uspostavljeno prividno jedinstvo.

Što se tiče mađarske nacionalne manjine, a posebno ljudi koji su sebe smatrali njenim vođama, nemamo razloga da sumnjamo da je već tada vršen pokušaj za uspostavljanje političkog jedinstva sa Mađarima pristalicama opozicije. Zato je, izgleda, sasvim moguće da je Leon Deak — svakako sa znanjem i odobrenjem ostalih vođa — krenuo u kružno putovanje čiji je cilj bio pokušaj uspostavljanja političkog jedinstva. Treba, međutim, odmah da dodamo da je grupa oko Ivana Nađa tada (pa i kasnije) bila još čvrsto vezana za vojvođansko krilo udružene opozicije, pa takav poduhvat nije obećavao uspeh. Njihovi su redovi, pod uticajem narednih spoljnopolitičkih događaja, bili veoma prореđeni, što dokazuje i ubedljiv poraz na parlamentarnim izborima 11. decembra 1938. O tome će biti još reči.

Na površini političkog života kao da se ništa nije promenilo. U drugoj polovini februara u Narodnoj skupštini prilikom debate o budžetu poslanik Gabor Santo je govorio u uobičajenom stilu o »podaničkoj vernosti« Mađara u Jugoslaviji. Nije bio škrt u pohvalama Stojadinovićeve vlade jer je, po njegovoj oceni, bilo manje razloga za žalbe pošto je dobro usmerna privredna politika ubrzala uspon zemlje. A uz to, vodila se briga i o nezaposlenima. Po njegovom mišljenju, i na kulturnom polju zemlja je napredovala »kilometarskim koracima«. Nije zaboravio da govori sa posebnim naglaskom i o bezrezervnoj privrženosti svojih sunarodnika za šta je dobio veliki aplauz poslanika na desnoj strani. Ipak, poslednje reči njegovog go-

⁴³⁸ V. Vinaver, nav. delo, 262—267.

⁴³⁹ Muzej..., Mikrofilm, br. 10. snimljeni materijal bivše jugoslovenske vojske, Arhivski br. 20428, br. filmske kocke 359.

vora bile su u potpunoj suprotnosti sa onim što je ranije izgovorio (o velikoj bedi mađarskih poljoprivrednih radnika i sudbini mase bivših železničara i poštanskih radnika koji su otpušteni još na početku jugoslovenske ere, a pitanje njihovih penzija nije bilo u većini slučajeva regulisano).⁴⁰

Poslanik Gabor Santo je sve više gubio uticaj i pred vlastima. Zato se on tada već ograničio na javno istupanje u Narodnoj skupštini, a u intervencijama sa službenim organima pokušao je da brani samo lokalne interese svoga izbornog sreza. Vlasti su sve više bile okrenute bivšim vođama ZMS, a ovo im je bilo olakšano time što su oni podržavali beogradsku vladu i Jugoslovensku radikalnu zajednicu.

Zato je svaka njihova inicijativa da se sretnu sa nadležnim ministrima iz vlade bila prihvaćena. Tako se desilo i 10. aprila kada su Imre Varadi i Leon Deak bili primljeni kod ministra za poljoprivredu Svetozara Stankovića i ministra za prosvetu i kulturu Dimitrija Magaraševića. Varadi i Deak su se u žalbama i ovoga puta ograničavali samo na prosvetna i kulturna pitanja. Bilo je reči o nedovoljnom broju mađarskih prosvetnih radnika i reaktiviranju onih koji su prevremeno penzionisani. Traženo je još da se u sledećoj školskoj godini ponovo otvori paralelni prvi razred pri Učiteljskoj školi u Beogradu. Ministri nisu ni ovoga puta bili škrti u obećanjima, mađa su bili dosta neodređeni kada su izjavili da će ubuduće na sva pitanja obratiti veću pažnju.⁴¹

Sredinom 1938. godine vlasti su dozvoljavale jubilarne kulturne manifestacije mađarskih kulturnih društava. Na jubilarnoj godišnjici Novosadskog mađarskog pevačkog društva 20. juna bilo je 800 učesnika iz cele Vojvodine.⁴² Bilo je mnogo reči u sredstvima javnog informisanja o kulturnom zblizavanju između Jugoslovena i Mađara. Manjinska štampa je u avgustu obavestila svoje čitaoce da će se posle dužih diskusija i odugovlače-

⁴⁰ *Napló*, 20. II 1938, 3.

⁴¹ *Napló*, 9. IV 1938, 2.

⁴² *Napló*, 21. VI 1938, 2.

U dokumentima Drugog odeljenja Dunavske banovine nema puno podataka o radu mađarskih kulturnih društava i odobrenju novih. Dozvoljen je, na primer, rad Ađanskog kuglačkog kluba »Sloga«. U upravu bili su izabrani Mađari i Srbi, skoro u podjednakom broju. Isto tako su potvrđena i pravila Šahovskog kluba u Subotici, a u upravu su takođe birani Mađari i Jugosloveni. Nisu odobrena, međutim, osnovna pravila Mađarskog kulturnog društva u Sonti, sa obrazloženjem »da je mesno stanovništvo dosada bilo pod uticajem križarskog (Mačekovog) pokreta i nova organizacija bi mađare usmerila u patriotski pravac«.

Bez teškoće, međutim, odobrena su pravila Prosvetne organizacije »Solidarnost« u Novom Sadu. U tu organizaciju bili su uključeni i Mađari i Jugosloveni. Isto tako i Materinsko Udruženje u Bačkom Petrovom Selu dobilo je odobrenje bez teškoća. U upravu kao i u članstvo bile su uključene Mađarice i Jugoslovenke. Osnovni zadatak im je bio humanitarni, zbrinjavanje napuštene dece.

U drugoj polovini 1938. godine bila su odobrena osnovna pravila nekih sportskih organizacija, u kojima su Mađari i Jugosloveni brinuli »o održavanju iskrenog i srdačnog bratstva i prijateljstva među članovima«. Takve organizacije su bile: Prvi somborski kuglaški klub »Oldboj« i Novosadski Table Tennis — Podsavez sa sedištem u Novom Sadu. (AV, FDB, II, br. 10796, 12056, 16859, 22939, 26929, 49799 i 49901/38).

nja regulisati i pitanje osnovnoškolskog obrazovanja sa mađarskim nastavnim jezikom u Sremu, pa će pripremna komisija uskoro utvrditi gde treba otvoriti u okviru škola sa državnim nastavnim jezikom i mađarska odeljenja.⁴³ U novembru iste godine predsednik Narodne skupštine Stevan Ćirić je na velikom zboru JRZ u Novom Sadu, koji je već spadao u predizbornu agitaciju, ponovo potvrdio da niko nema pravo da manjinama uskrati njihova prava da u svakom pogledu budu ravnopravni građani.⁴⁴

Iza pisanja savremene štampe i izjava najodgovornijih političkih ličnosti o lojalnosti nacionalnih manjina i osiguranju svih njihovih prava krio se jedno sasvim drugo stanje, koje otkriva sačuvana dokumentacija. Sa jedne strane, iz dana u dan je raslo nepoverenje vlasti prema mađarskom stanovništvu u Jugoslaviji i stalno je bilo prisutno strahovanje o sve većem širenju iredentizma u njegovim redovima. Ovo podozrenje je još više poraslo u danima čehoslovačke krize pa i posle u vreme prve bečke arbitraže (2. novembra 1938).

Sa druge strane, kod izvesnog dela mađarskog stanovništva iredentistička propaganda iz susedne Mađarske (koja je najefikasnije vođena preko radija) nije ostala bez efekta. Ta revizionistička propaganda tada je bila usmerena prvenstveno protiv Čehoslovačke jer je realizacija iredentističkih aspiracija izgledala najbliža.

U proleće, tačnije 25. maja, u Budimpešti je počeo 48. euharistički katolički kongres, koji je trajao četiri dana. Na tom kongresu je sa područja Vojvodine učestvovalo oko sedamdeset katoličkih sveštenika i oko 2.000 vernika (među njima više od polovine bili su mađarske narodnosti).

Dan pre početka Kongresa iz većih gradova krenuli su posebni vozovi za Budimpeštu.

Po okružnici Odeljenja za državnu zaštitu jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih poslova, koja je upućena višim upravnim organima tih dana, među mađarskim stanovništvom vladalo je veliko neraspoloženje protiv Čehoslovačke.

Po istoj okružnici, vernike mađarske narodnosti su, posle prelaska granice, na stanicama dočekivali poklicima: »Živeli Mađari!, Živela porobljena braćo!«. Na javnim mestima vernici iz Jugoslavije ljubili su mađarsku zastavu — stoji dalje u okružnici — a na ulicama su prodavane geografske karte na kojima je napisana revizionistička molitva »Verujem u jednog boga, verujem u jednu domovinu, u vaskrs Mađarske«. Upozoravano je da su za vreme Kongresa mađarski oficiri i podoficiri prikupljali i obaveštajne podatke.⁴⁵

⁴³ *Napló*, 9. VIII 1938, 2.

⁴⁴ *Napló*, 29. XI 1938, 2.

⁴⁵ AJ, MUP, pov. Ob. 5822/38.

Iz Jugoslavije se prijavilo ukupno 4.275 vernika. Odjek Kongresa u susednim državama bio je — pored isticanja dobre organizacije — pun negodovanja zbog negativnih manifestacija. Sa jugoslovenske strane, na primer, bilo je i protesta zbog iredentističkih tonova koji su pratili Kongres. Na razglednicama bile su nacrtane granice tzv. Velike Mađarske, prodavane su spomen-medalje sa grbovima gradova, među njima i Zagreba i Osijeka, u poslastičarnicama i na drugim javnim mestima bilo je puno revizionističkih parola. Masovno

Krajem maja organi vlasti su ponovo raspolagali podacima da su Leon Deak i Ivan Nađ pokrenuli akciju za okupljanje svih Mađara radi stvaranja jedinstvenog fronta sa ciljem postizanja maksimalnih manjinskih prava, a potom i autonomije, i da se akcija sprovodi jednovremeno u celoj Vojvodini, Sremu i Slavoniji. Po sačuvanim dokumentima Kabineta bana Dunavske banovine, za primer im je poslužila izgradnja jedinstvenog političkog fronta Mađara u Čehoslovačkoj.⁴⁶

U isto vreme vlasti su došle do saznanja da vođe mađarske manjine vode pregovore sa predstavnicima nemačke manjine radi što lakšeg »postignuća manjinskog prava«.⁴⁷

Vlastima je, svakako, bilo na umu da je u Čehoslovačkoj — u danima najžešće krize, pre Minhenskog sporazuma — zajednički manjinski front između Nemaca, Mađara i Poljaka zaista bio u formiranju, radi postizanja maksimalnih manjinskih prava. Postavlja se pitanje da li je, pod uslovima političkih kretanja u Jugoslaviji, a posebno u Vojvodini, bilo uslova za stvaranje zajedničkog manjinskog političkog fronta između Nemaca i Mađara? Pre svega, trebalo je uspostaviti jedinstvo Mađara, ali na kakvoj političkoj platformi? Kao što je već i rečeno, Ivan Nađ i njegove pristalice bili su čvrsto povezani sa vojvođanskim krilom udružene opozicije. Ipak, građanske i vojne vlasti bile su ubedene da su u maju 1938. već uspostavljeni kontakti između pristalica Ivana Nađa i onih koji su bili političke pristalice bivših vođa ZMS. Iz sačuvane dokumentacije možemo da zaključimo da je od »opozicionih« Mađara za vođenje pregovora bio određen Ivan Nađ, a iz kruga pristalica bivše ZMS Leon Deak. U nastojanju da se stvori jedinstveni mađarski manjinski front, trebalo je da budu obuhvaćeni svi Mađari na području tadašnje Vojvodine (Bačka, Banat), pa u Sremu i Slavoniji.⁴⁸

U kasno leto 1938. politička klima u Vojvodini je bila veoma zategnuta i puna neizvesnosti, najviše pod uticajem spoljnopolitičkih događaja. Čehoslovačka kriza uzimala je sve dramatičnije obrte i nezavisnost od Hitlerove Nemačke bila je najozbiljnije ugrožena. Ovi događaji su, naravno, imali bitnog uticaja i na političke prilike u Jugoslaviji i na držanje mađarske i nemačke nacionalne manjine. Mada je tih dana na Bledu postignut sporazum između kontrarevolucionarne Mađarske i članica Male antante, vladajući krugovi u Beogradu su bili veoma zabrinuti i strahovali su od mogućeg držanja tih manjina. Bledski sporazum o nenapadanju isključio je ugroženost severnih jugoslovenskih granica i mogućnost oružane intervencije Mađarske uz pomoć njenih moćnih »saveznika«. Međutim, vladajući krugovi u Budimpešti nisu se odrekli svojih teritorijalnih zahteva protiv južnog suseda, pa će posle regulisanja »čehoslovačkog pitanja« i ostvarenja njihovih pretenzija na tom području, agresivnije istupati protiv Jugoslavije

su još prodavane i zastavice sa mađarskim nacionalnim bojama, na kojima je sa jedne strane bio nacrtan krst, a na drugoj karta Velike Mađarske. (Gergely Jenő, *Eucharistikus világkongresszus Budapestén*, Budimpešta 1988, 86, 161—162).

⁴⁶ Muzej... , Mikrofilm, BJV, Arh. br. 20428, br. f. k. 352; AV, Fond kabineta bana (KB) pov. br. 108/38.

⁴⁷ AJ, MUP, Pov. Đ. Ob. br. 6498/38.

⁴⁸ Muzej... , Mikrofilm 10, arhiv br. 20428, br. f. k. 352.

i Rumunije radi ostvarenja sličnih teritorijalnih aspiracija. Pod uticajem tih spoljnopolitičkih događaja vlasti su krajem leta i u septembru 1938. budno pratile svako društveno kretanje kod pripadnika mađarske nacionalne manjine. U svakoj kulturnoj manifestaciji i okupljanju druge vrste videli su pojačani prodor iredentizma i revizionizma u njihovim redovima. Krajem avgusta 1938. Deneš Štrelicki i Leon Deak dobili su odobrenje od vlasti da otputuju u Stockholm i da prisustvuju Kongresu predstavnika evropskih manjina, koji je bio održan pod okriljem Društva naroda. Po svom povratku, prema službenoj prepisci vojnih i građanskih organa vlasti, oni su organizovali kružno putovanje (u društvu profesora Janoša Vamoša i Petera Bate) i tom prilikom pripovedali seljacima da je naša vlada pristala da ustupi Mađarskoj sve krajeve do Kanala kralja Petra.⁴⁴⁹

Vlasti su u isto vreme zazirale i od porasta klero-nacionalizma u redovima mađarske nacionalne manjine. U tim zapažanjima nisu se pravile razlike između rimokatoličke i reformatorske crkve. Povodom proslave stogodišnjice izgradnje reformatorske crkve u Debeljači, vlasti su ovu manifestaciju ocenile da je protekla u mađarskom nacionalističkom raspoloženju. U tom svetlu veoma lošu političku kvalifikaciju su dobili predsednik opštine Ferenc Tot i reformatorski sveštenik Janoš Gačali. U tim izveštajima za njih se kaže da su veoma lako dobijali pasoše za odlazak u Madarsku, a osim toga su slali i svoje poverljive ljude za prenošenje posebnih podataka o lokalnim prilikama. Vlasti su ujedno za nastalu situaciju okrivile i sreskog načelnika Kovačićkog sreza, čak i bana Dunavske banovine Svetislava Rajačića, koji su im skoro uvek bez teškoća izdavali pasoše za putovanje u Mađarsku.⁴⁵⁰ U isto vreme, vlasti su zapazile širenje klero-nacionalizma i u drugim sredinama sa mađarskim stanovništvom. U vezi s tim, u poverljivim izveštajima posebno se ističe Rimokatolički krug u Bačkoj Topoli »gde se, pod plaštom verske organizacije, vodi mađarska manjinska propaganda«.⁴⁵¹

Minhulenski sporazum i kapitulacija zapadnih sila pred Hitlerom, kao i čudela Sudetske oblasti Nemačkoj, prouzrokovali su nove političke konstelacije u redovima mađarskog i nemačkog manjinskog stanovništva. Već u danima pregovora u Minhenu, vlasti su u svojim izveštajima sa žaljenjem notirale da mađarska manjina u Jugoslaviji sa nestrpljenjem očekuje rešenje nacionalnog pitanja u Čehoslovačkoj. Ujedno veruju da vlada i uverenje u njihovim redovima da će se u severnom delu Dunavske banovine u skoroj budućnosti organizovati plebiscit i da će severni delovi Bačke, kao i Baranje, posle biti prisajedinjeni Mađarskoj.⁴⁵²

Posle Minhenskog sporazuma, na osnovu poverljivih izveštaja, vlasti su konstatovale da se cela Mađarska i celokupan živalj u Madarskoj nalazi u groznici revizionističke propagande i da su na svim svečanostima u Budimpešti — sem ličnosti najviših građanskih vlasti — učestvovali i zvanični predstavnici vojske iz svih rodova. Organe vlasti je posebno zabrinulo što

⁴⁴⁹ Isto, br. f. k. 353, 354.

⁴⁵⁰ Isto, br. f. k. 354.

⁴⁵¹ Muzej..., Mikrofilm 10, Arhiv br. 20428, 345—350.

⁴⁵² Muzej..., Isto, br. f. k. 348—350.

su revizionistički govori prenošeni preko radija, čime je pružena mogućnost Mađarima u Jugoslaviji ne samo da slušaju te govore, nego i revizionističke poklike. Po tim istim izveštajima, predsednik budimpeštanske opštine izdao je proglas na dan 5. oktobra t.g. u kojem kaže: »Oslobodićemo se!«

U oktobru 1938. u gradu Komaromu otpočeli su granični pregovori između Čehoslovačke i Mađarske o mađarskim teritorijalnim zahtevima. Po konstatovanju jugoslovenskih građanskih i vojnih vlasti, svi ti događaji jako su uticali na držanje Mađara u Jugoslaviji. Dnevna i povremena mađarska manjinska štampa bila je puna najdetaljnijih izveštaja o mađarskim zahtevima i pregovorima sa Čehoslovačkom.

Dalje, u tim poverljivim izveštajima stoji i to da mađarsko stanovništvo u poslednje vreme nabavlja naglo radio-aparate, kupuje robu samo kod mađarskih trgovaca i da su Mađari u poslednje vreme zauzeli pasivan stav prema jugoslovenskom elementu. U isto vreme se konstatuje da se, po podacima poreskih vlasti — mađarska manjina slabo odaziva poreskim vlastima, dok se ranije porez plaćao za više meseci pa i godinu dana unapred. Na kraju gore navedenog izveštaja se ujedno sa žaljenjem konstatuje da je »pokoleban duh i vera kod našeg življa u Vojvodini«. ⁴³

Oktobarskih dana, kada su mađarsko-čehoslovački pregovori bili vođeni sa punim intenzitetom (koji su na kraju bili završeni neuspešno), poverljivi izveštaji vlasti najviše su bili okrenuti političkom držanju Mađara u Jugoslaviji. U jednom od njih, na primer, kaže se da su Mađari počeli javno govoriti da se oni neće umiriti sve dotle dok Mađarska ne dobije predratne granice i da uporno šire glasove o prisajedinjenju Banata, Bačke, Baranje i Srema Mađarskoj i da svi ti glasovi veoma nepovoljno utiču na kolonističko stanovništvo. Neki od kolonista — stoji dalje u izveštaju — teže da prodaju budzašto svoja imanja da bi se što pre iselili iz ovih krajeva. ⁴⁴

Revizionistička propaganda iz Mađarske u toku oktobra 1938. i dalje je veoma revnosno registrovana u dokumentima građanskih i vojnih vlasti. One je ocenjuju kao opasnu jer veoma utiče na promenu političkog držanja Mađara u Jugoslaviji. U drugom izveštaju posebno se spominje veliki revizionistički miting u Budimpešti, koji je bio održan 22. septembra 1938. i na kojem su učestvovala sva nacionalna i humana društva. Tu je glavni govornik bio po zlu poznati i krajnje revizionistički opredeljeni biskup Zdravetz (jedan od mračnih ličnosti iz vremena kontrarevolucionarnog divljanja u Mađarskoj u jesen 1919. godine — prim. M. Š.). On je u svom govoru naglasio da »je Mađarska Trijanonskim ugovorom i silom prilika rasparčana, čime joj je naneta velika nepravda i pod tuđinskom je upravom koja našu braću tlači«.

Na kraju velikog revizionističkog mitinga — kako stoji u izveštaju — primljena je peticija sa potpisom Mađara iz Čehoslovačke i Jugoslavije, upućena predsedniku engleske vlade Čemberlenu s molbom da se otrgnuti krajevi mirnim putem vrate Mađarskoj. Na kraju izveštaja se ističe da su

⁴³ Muzej..., Isto, br. f. k. 354.

⁴⁴ Muzej..., Mikrofilm kutija 10, br. f. k. 355.

spomenutu peticiju potpisali i Mađari jugoslovenski državljani, zaposleni kod parobrodskog preduzeća »Šulc« u Pančevu (koji su toga dana bili u Budimpešti), pa su sledila imena 11 lica sa napomenom da je još nekoliko imena ostalo nepoznato.⁴⁵⁵

U danima čehoslovačke krize i nemačke agresije, bivše vođe ZMS su se uzdržale od davanja javnih spoljnopolitičkih izjava. Reklo bi se da su bili okrenuti unutrašnjim problemima i predstojećim parlamentarnim izborima koji su tada već bili najavljeni za decembar.

U mađarskoj manjinskoj štampi, međutim, posvećeno je dosta prostora čehoslovačkom pitanju i možemo zaključiti da je preovladavao ton koji nije odražavao simpatije prema ugroženoj Čehoslovačkoj. U jednom od članaka lista *Napló*, na primer, kao da se daje pravo Nemcima u Sudetu sa napomenom da treba prihvatiti princip samoopredeljenja i da tri i po miliona ljudi u tom području nije mala stvar.⁴⁵⁶ Drugi članak, pod naslovom *Šta treba znati iz češke istorije*, još je jasnije izrazio antičeški stav sa napomenom da su se građanski političari te zemlje izgubili u zamršenoj mašineriji kojom velike sile međusobno rešavaju sudbinu sveta i da se ta zemlja osećala kao velika sila između »voda male Austrije i razoružane Mađarske«.⁴⁵⁷ Zanimalo se za mirno rešenje sudetskog pitanja, pa je posle Minhenskog sporazuma i većina komentatora naglašavala da »Nemci treba da cene činjenicu požrtvovanosti Engleza i Francuza« i da treba pronaći put takvog sporazuma koji će isključiti svaku mogućnost ratnog požara.⁴⁵⁸ U istim komentarima Minhenski sporazum je ocenjen kao »naivan pred krupnom istorijskom odlukom«.⁴⁵⁹

Čehoslovačko-mađarskim pregovorima koji su oktobra vođeni u Komaromu i koji su, kao što smo već i napomenuli, bili okončani neuspešno, nije posvećena veća pažnja u mađarskoj štampi. Tada su rešenje teritorijalnih pretenzija Mađarske prema Čehoslovačkoj uzele u svoje ruke fašističke velesile i 2. novembra 1938. u prvoj bečkoj arbitraži Mađarskoj su dodelile južni deo sadašnje Slovačke (pretežna većina mađarskog stanovništva) sa oko milion i dvesta hiljada žitelja. O ulasku mađarskih trupa u područja koja su bila dodeljena Mađarskoj objavljene su kraće vesti, često iz izveštaja jugoslovenske telegrafске agencije.⁴⁶⁰ Objavljeni su i članci o privrednom značaju prisajedinjenih teritorija za ekonomiju Mađarske. Pisalo se o ulasku mađarskih vojnih formacija u grad Kaša (Košice), o govoru namešnika Hortija koji je održao na slovačkom jeziku u tom gradu, gde je Slovacima obećao potpunu kulturnu i privrednu ravnopravnost.⁴⁶¹ Mestimično je dolazilo i do ispada pojedinaca iz mađarske narodnosti koji su imali iredentističku boju. Po izveštaju vojnih vlasti, 30. oktobra 1938. u Bezdanu na fudbalskoj utakmici neki od gledalaca izvikivali su poznatu revizionistič-

⁴⁵⁵ Predstojništvo gradske policije u Pančevu, Muzej..., Mikrofilm 10, br. f. k. 355.

⁴⁵⁶ *Napló*, 18. IX 1938, 6.

⁴⁵⁷ *Napló*, 23. IX 1938.

⁴⁵⁸ *Napló*, 1. X 1938, 8.

⁴⁵⁹ *Napló*, 1. X 1938, 8.

⁴⁶⁰ *Napló*, 8. XI 1938, 1—2.

⁴⁶¹ *Napló*, 10. XI 1938, 1—3; 12. XI 1938, 1—2.

ku parolu »Mindent vissza« (Sve natrag).⁴⁶² Neki građani mađarske narodnosti, lumpujući u jednom baru u Subotici, u pripitom stanju su takođe izvikivali spomenutu iredentističku parolu.⁴⁶³ Severna pogranična komanda 1. decembra 1938. dostavila je izveštaj Glavnom generalštabu da jedan advokat iz Mohača (Mađarska) preko đvovlasnika šalje Mađarima u jugoslovenskom delu Baranje uputstva da na predstojećim izborima glasaju za Mačeka, jer je isti za katolike i on će ih, uz pomoć Mađarske, »spasti srpskog ropstva i time ujediniti sa Mađarskom«.⁴⁶⁴

Navedeni su i još neki slični primeri iredentističke propagande iz Mađarske. Po jednom od tih izveštaja, na subotičkoj pošti nađeno je pismo upućeno jednoj porodici u Somboru a na koverti je bila prilepljena hartija u vidu srca sa mađarskom trobojkom i natpisom »Sve natrag što je bilo mađarsko«.⁴⁶⁵ Sreski načelnik u Kuli je prilikom cenzurisanja pisma koja dolaze iz inostranstva našao u jednom posmrtnu listu Čehoslovačke, na kojoj je Slovak sa raskinutim lancima na rukama i kleči pri izlasku sunca. Na gornjem delu nalazi se kruna sa natpisom »Pobeda pravde«. U nastavku izveštaja istaknuto je još i da je spomenuto pismo uputio neki Pal, Klajn, trgovac iz Baje, Antalu Belvančiku, trgovačkom pomoćniku u Kuli. A u karti spomenuti trgovac iz Baje piše svom poznaniku: »Misleći o temi, prilikom svečane sahrane (mislio je na Čehoslovačku — prim. M. S.), nadam se da ćemo se sresti uskoro u oslobođenoj Bačkoj, a dotle ostani Mađar«.⁴⁶⁶

U decembru 1938. u severnom delu Dunavske banovine pojavljivali su se razni propagandistički leci iz Mađarske. Po podacima vojnih vlasti, jedan od ovih letaka bio je upućen nekim mađarskim prosvetnim radnicima. Oni prikazuju geografsku kartu predratne Mađarske sa tekstom koji u prevodu glasi: »Duboko poštovane gospođe učiteljice, povratili smo gornje krajeve i na taj radosni dan spremili smo priloženi nacrt. Kako smo dobili gornje krajeve, tako ćemo povratiti sve.«⁴⁶⁷

U dokumentaciji Političkog odeljenja mađarskog Ministarstva inostranih poslova i izveštaju mađarskog poslanstva u Beogradu ovom političkom telu nema podataka o širenju revizionizma među Mađarima u Jugoslaviji i utisku koji je izazvala prva bečka arbitraža. Jedino je zagrebački mađarski konzul dostavio izveštaj o oduševljenju zagrebačke mađarske studentske omladine koje je izazvao spomenuti događaj. Konzul je još javio svojim pretpostavljenima da su mađarski studenti u Zagrebu na svojim skupovima često ponavljali revizionističku uzrečicu »Mindent vissza« (»Sve natrag«), ali u proširenom smislu: »Sve gradove i sela Bačke i Banata natrag«. Dodao je, međutim, da im je savetovao opreznost.⁴⁶⁸

Prva bečka arbitraža i čehoslovački događaji, kao i širenje iredentističkog materijala, stvorili su novo zaoštrenje u mađarsko-jugoslovenskim

⁴⁶² Muzej . . . , Mikrofilm BJV, kutija br. 10, br. f. k. 356—358.

⁴⁶³ Muzej . . . , Mikrofilm BJV, kutija 10, br. f. k. 356—358.

⁴⁶⁴ Isto.

⁴⁶⁵ Muzej . . . , Mikrofilm BJV, kutija 10, br. f. k. 356—358.

⁴⁶⁶ Isto.

⁴⁶⁷ Isto.

⁴⁶⁸ OL, KM, K — 63 — 16/4 — 1938.

međudržavnim odnosima, mada se — spolja gledano — opšta politička atmosfera na području Vojvodine nije mnogo izmenila. U sačuvanoj dokumentaciji upravnih vlasti Dunavske banovine nema mnogo podataka o tome kakve posledice su izazvali spoljnopolitički događaji i kako su oni uticali. Može se, međutim, zaključiti da su vlasti privremeno ograničile dozvole za privatna putovanja u Mađarsku jugoslovenskim građanima mađarske narodnosti. Isto je tako bilo otežano putovanje dvovlasnika. U danima neposredno posle prve bečke arbitraže (2. novembra 1938) bile su odbijene i nove molbe za školovanje sa obrazloženjem o nastalim političkim prilikama u toj zemlji.⁴⁶⁹ Pripremani su i detaljni statistički podaci o nepovoljnoj nacionalnoj strukturi u Bačkoj, a donekle i u Banatu. U tom poslu naročito su bile revnosne vojne vlasti. Za Bačku je, na primer, navedeno da je od ukupnog broja stanovništva jugoslovenski živalj zastupljen sa samo 46%, a Mađari i Nemci sa 53%. Odmah se dodaje: kad bi oni tražili rešenje kao što je bio slučaj u Čehoslovačkoj, »mogli bismo da se nađemo u nezgodnoj situaciji«. Ujedno se sa žaljenjem kaže da kolonizacija nije uvek vodila računa o nacionalnim momentima. Predlažu se mere za izvesno poboljšanje nastale teške situacije.

- 1) Ne dozvoliti prelazak nekretnina u ruke Neslovena;
- 2) stvarati neki novčani fond za kupovinu nekretnina koje se prodaju, pa bi se posle ta zemlja delila samo Slovenima;
- 3) dubinu gde strani državljani ne bi mogli sticati imovinu proširiti na 100 kilometara od granice;
- 4) da se ponovo reduciraju velika imanja (preko 200—300 jutara) i da se ta zemlja razdeli siromašnim Jugoslovenima sa posebnim nastojanjem na njihovom naseljavanju u severnoj i srednjoj Bačkoj;
- 5) vršiti intenzivnu propagandu da se građani slovenskog porekla sloveniziraju i to po kratkom postupku (kako su Mađari ranije radili).⁴⁷⁰

Glavni generalštab bivše jugoslovenske vojske takode je insistirao na sprečavanju prelaska nekretnina u ruke stranih državljana kao i jugoslovenskih građana stranog porekla. Predloženo je čak da treba onemogućavati međusobnu kupoprodaju državljana stranog porekla kako bi oni kupce tražili među jugoslovenskim življem.

Računalo se, nadalje, i na mogućnost izbijanja ratnog konflikta. Po dokumentaciji vojnih vlasti krajem 1938. i početkom 1939. godine, broj vojnih obveznika iz nacionalnih manjina u Dunavskoj banovini (Potiskoj divizijskoj oblasti) iznosio je 17.968, a neraspoređenih oko 40.000, za koje se smatralo da predstavljaju opasnost za pozadinu.

Nabraja se, nadalje, da u nesigurne vojnike spadaju: Mađari, Nemci, Arnauti i Jevreji. Takve vojnike samo u izuzetnim slučajevima treba unaprediti za starešinski kadar i rasporediti ih u štabove. Dalje se ističe mogućnost da se takvim vojnicima popunjavaju jedinice u dubokoj pozadini. Dodaje se da bi takvo rešenje bilo skopčano sa teškoćama, jer bi bili pošte-

⁴⁶⁹ AV, FDB, II. br. 67381 i 68206/1938.

⁴⁷⁰ Muzej . . ., Mikrofilm BJV, kutija 10, br. f. k. 132—140.

đeni od žrtava. Zato se ujedno predlaže da ih treba rasporediti i u jedinice koje bi u slučaju rata bile upućene u borbu, ali ne u one u kojima bi se borili protiv svojih sunarodnika.⁴⁷¹

I pored strahovanja vlasti od mogućeg formiranja zajedničkog mađarsko-nemačkog manjinskog fronta, takvo političko okupljanje 1938. godine nije bilo moguće. Pre svega, lideri bivše ZMS i dalje su bili na platformi podržavanja režimske JRZ, mada su uoči decembarskih parlamentarnih izbora bili razočarani neispunjavanjem nekih svojih zahteva. Oni su najobiljnije razmišljali o prelasku u političku pasivnost, ali ne i o prelasku u tabor udružene opozicije. Sa druge strane, pristalice Ivana Nađa i dalje su bile povezane sa vojvođanskim krilom udružene opozicije. A da li je bilo realnih uslova za zблиžavanje između nemačkih i mađarskih političara? Takve saradnje nije bilo ni za vreme parlamentarizma dvadesetih godina. Pokušaj formiranja nekakvog manjinskog fronta pretrpeo je i tada potpuni neuspeh. Posle uvođenja diktature takođe nije bilo kontakata. Najugledniji dnevni list *Deutsches Volksblatt* je povremeno objavljivao napise koji su imali antimadžarske tonove, mada su u isto vreme štampani i veoma korektni napisi, najviše o kulturnom životu Mađara u Jugoslaviji. U decembru 1937. u tom listu objavljen je veoma oštar članak o mađarizatorskoj politici vladajućih krugova u predratnoj Ugarskoj, kojoj je bilo izloženo i nemačko stanovništvo. Kaže se da su se nemačka deca tada otuđila od svojih roditelja i pretvorila u beskičmenjake, što je prouzrokovalo »moralno rasulo kod nemačkog stanovništva«.⁴⁷²

Spomenuti i slično intonirani članci nesumnjivo su kod građanskog dela mađarskog stanovništva izazvali negativan efekat nezavisno od toga što je u tome bilo dosta istine.

Između organizacija, odnosno kulturnih udruženja i mesnih organizacija Kulturbunda, u većini mesta nije bilo skoro nikakve saradnje (niti posećivanja prilikom nekih kulturnih manifestacija, izuzev kruga najbližih prijatelja). Čak su izbijale varnice netrpeljivosti, naročito u mestima u kojima su Mađari ili Nemci bili u pretežnoj većini. Tako se desilo, na primer, u decembru 1937. kada su Nemci u Doroslovu pokušali da formiraju mesnu organizaciju Kulturbunda.⁴⁷³ U januaru 1938. u Novom Vrbasu se desio jedan mučan incident kojem je mađarska manjinska štampa dala veliki publicitet i koji je posle — kao senka — bio stalno prisutan u međusobnim odnosima. Naime, mesna organizacija Kulturbunda je važila kao jedna od najjačih i najmasovnijih organizacija Nemaca u Vojvodini. Organizacija je imala svoj dom, a većina članova već tada je bila prožeta nacional-socijalističkom ideologijom i antisemitskim držanjem. Pokazivali su netrpeljivost i prema pripadnicima ostalih naroda u gradu. Iznad ulaza u prostorije stavljen je natpis »Kerovima ulaz zabranjen«. Neko je, međutim, tekstu rukom dopisao i »Jevrejima i Mađarima«. Taj uvredljivi deo natpisa danima je bio viđen a tek posle otklonjen. Dnevni mađarski manjinski list *Új Hírek* ob-

⁴⁷¹ Muzej . . ., Mikrofilm BJV, kutija 10, br. f. k. 163—183.

⁴⁷² *Deutsches Volksblatt*, 27. XII 1937, 4.

⁴⁷³ *Deutsches Volksblatt*, 18. XII 1937, 2.

javio je veoma oštar članak u vezi sa tim incidentom.⁴⁷⁴ Nemci su pokušali da umanje značaj ovog slučaja, pravdajući se da je reč samo o neodgovornom ponašanju pojedinaca. U takvom tonu je pisao i list *Deutsches Volksblatt*.⁴⁷⁵

Antimađarskih i antisemitskih ispada, međutim, bilo je i u drugim sredinama, ali u većini slučajeva su zataškani od šire javnosti.

Svi ti odnosi su onemogućili stvaranje mađarsko-nemačkog manjinskog fronta. No smatramo sasvim mogućim da je u danima čehoslovačke krize i Minhenskog sporazuma došlo do izvesnih kontakata i da su izveštaji vlasti o tome imali realnih osnova.

8. SKUPŠTINSKI IZBORI 11. DECEMBRA 1938.

Dok su se u spoljnoj politici odigravali sudbonosni događaji (Minhenski sporazum, prva bečka arbitraža), u zemlji su već vršene pripreme za decembarske skupštinske izbore, koji su zakazani pre isteka mandatnog perioda. Naime, režim Milana Stojadinovića, koji je izgledao čvrst i pored naraslih snaga udružene opozicije, priželjkivao je ubedljivu pobjedu na izborima.

Režimska Jugoslovenska radikalna zajednica na području Vojvodine (tada su pod ovim terminom podrazumevali Bačku, Banat i Baranju) svoju pobjedu na predstojećim skupštinskim izborima ponovo je (kao 1935. godine) želela da osigura pomoću manjinskih glasova. Situacija je, međutim, za tri godine postala mnogo složenija. Osim toga, mnoga obećanja koja su ranije data u interesu poboljšanja položaja mađarske manjine, nisu bila ispunjena.

Režim je i u predizbornoj kampanji (koja je počela već u septembru 1938) primenjivao staru taktiku, čija je suština bila da mnogo obeća, a da učini samo sitne ustupke, najviše lokalnog karaktera.

Na početku predizborne kampanje trebalo je pokazati dobru volju u pogledu ponovnog otvaranja paralelnog prvog razreda sa mađarskim nastavnim jezikom pri Učiteljskoj školi u Beogradu. Ovo pitanje bilo je već godinama otvoreno. Počela je već i nova školska godina, pa je Imre Varadi (u društvu profesora iz Sente Janoša Vamoša) hitno otputovao u Beograd. Tražili su prijem kod ministra za prosvetu i kulturu. Bilo im je rečeno da je već doneta odluka o odobrenju i da su izdata uputstva prosvetnim vlastima o odluci vlade.⁴⁷⁶

Positivna odluka izazvala je veoma povoljan odjek u mađarskom manjinskom javnom mnjenju. Učenici kandidati bili su preko štampe pozvani da još pre 15. septembra otputuju za Beograd radi polaganja prijemnog ispita.⁴⁷⁷ Uskoro su, međutim, nastale nove teškoće u tom pogledu.

⁴⁷⁴ *Új Hírek*, 1. II 1938, 6.

⁴⁷⁵ *Deutsches Volksblatt*, 3. II 1937, 7.

⁴⁷⁶ *Napló*, 4. XI 1938, 7.

⁴⁷⁷ *Napló*, 11. IX 1938, 6.

U oktobru 1938. predizborna kampanja je već bila u punom jeku.

Jasno se videlo ujedno da će ljudi koji su sebe smatrali vodama Mađara u Jugoslaviji ponovo krenuti starim, već utabanim stazama, linijom pogađanja sa vlastima i podržavanjem Jugoslovenske radikalne zajednice, da je svako opoziciono opredeljenje njima sasvim tuđe. U skladu sa takvim opredeljenjem Imre Varadi je tražio prijem i kod bana Dunavske banovine. Posle prijema kod bana, Varadi se sastao i sa Leonom Deakom, Denešom Štrelickim i Dežeom Rekom, koji su takođe tih dana boravili u Novom Sadu.⁴⁷⁸

Sredinom oktobra već je bila u toku predizborna kombinatorika o tome ko od Mađara da bude kandidat na listi Jugoslovenske radikalne zajednice. Pre svega, bilo je već tada jasno da režim, sledstveno svojoj ranijoj politici, neće pristati da bude izabrano više lica mađarske narodnosti. Bilo je tada već skoro sigurno da ponovno kandidovanje Gabora Santa nije ušlo u izborni plan vladajućih krugova u Beogradu. On nije nikada stekao širu popularnost, izuzev topolskog izbornog okruga. Osim toga, imao je veoma lošu reputaciju u Mađarskoj, gde je permanentno bio ocenjivan kao »renegat i otvoreni eksponent beogradskih vladajućih krugova«. Njegovi govori o podaničkoj vernosti, uz preterane pohvale za one koji su bili na vlasti, počeli su već da smetaju onima koje je stalno hvalio. Zato je trebalo umesto njega pronaći pogodnijeg kandidata u topolskom izbornom okrugu. Službeni pregovori koji su vođeni u tom pogledu sa vojvodanskom organizacijom Jugoslovenske radikalne zajednice, u prvoj fazi su kao najpogodnijeg kandidata za poslanika u tom izbornom okrugu isticali Imrea Varadija. Međutim, tada je već bilo reči o tome da će se za Mađare u Jugoslaviji osigurati jedno mesto i u Senatu, pa je ime Varadija spomenuto i za senatorsko mesto.⁴⁷⁹

Veliki politički faktori u oktobru ni Gabora Santa nisu sasvim žrtvovali. U slučaju kandidovanja Varadija u topolskom izbornom okrugu, za njega su želeli da osiguraju senatorsko mesto. U isto vreme, u predizbornim kombinatorskim pregovorima Imre Varadi se pokazao kao najistrajniji. On je u pregovorima sa nadležnim službenim faktorima, a najviše sa vojvodanskom organizacijom Jugoslovenske radikalne zajednice, zahtevao tri poslanička mesta za Mađare u Jugoslaviji.⁴⁸⁰ Sve ovo nije bilo prihvaćeno. Uostalom, i za Nemce je bilo obezbeđeno samo jedno poslaničko mesto.

Gabor Santo takođe nije pomišljao da se povuče sa političke pozornice. Govorilo se i o tome da će on biti ponovo kandidat u topolskom izbornom okrugu. On je, osim toga, na čelu jedne delegacije od pet članova iz Bačke Topole tražio prijem kod ministra za poljoprivredu Svetozara Stankovića. Izložio mu je žalbe, uglavnom lokalnog karaktera (ukidanje posebnog nameta za zemlju koja se izdaje u zakup za polovinu ili trećinu ploda, koji se primenjuje samo u Bačkoj Topoli).⁴⁸¹

⁴⁷⁸ *Napló*, 11. X 1938, 1.

⁴⁷⁹ *Napló*, 18. X 1938, 1—2.

⁴⁸⁰ *Napló*, 21. X 1938, 1—2.

⁴⁸¹ *Napló*, 22. X 1938, 1.

Krajem oktobra Imre Varadi je takođe nekoliko puta vodio pregovore sa ministrom Stankovićem. Očito je bilo da je njegovo kandidovanje za poslanika dovedeno u pitanje. Nije bilo nikakvih izgleda ni da Mađari dobiju više poslaničkih mesta u Narodnoj skupštini. Varadiju se planiralo naime-novanje za senatora kasnije.

Početak novembra već je bilo sasvim jasno da Gabor Santo neće biti kandidat za poslanika u topolskom izbornom okrugu, a ni u drugim okruzima. Naime, na predizbornom zboru JRZ-e u Bačkoj Topoli, koji je održan 2. novembra, za poslaničkog kandidata bio je istaknut Gelert Fodor (Fodor Gellért), mali posednik i predsednik Opštinskog odbora u Horgošu. On je odmah započeo predizbornu agitaciju u celom izbornom okrugu. Bio je jedini kandidat na listi JRZ-e u okrugu. Na jednom od tih skupova, koji je održan u Bačkoj Topoli, prisustvovao je i Gabor Santo. Lično je pozvao birače da na predstojećim skupštinskim izborima glasaju za Fodora. On se od dugogodišnjih poslaničkih mandata oprostio na njemu svojstven način. O politici Milana Stojadinovića imao je samo lepe reči bez ikakvih kritičkih osvrti. Očito je bilo tada da on još nije mislio da mu je politička karijera završena. Bilo mu je obećano senatorsko mesto, ali to nije ispunjeno i pored njegovog upornog traženja.

Novi poslanički kandidat Gelert Fodor maksimalno se angažovao da u svom izbornom okrugu pridobije naklonost birača. Najviše je govorio o formiranju kreditne zadruge u srezu za koju je već osigurao i finansijsku podršku Banovine.⁴⁸²

Bivše vođe ZMS u novembru 1938. godine nikako nisu bile zadovoljne rezultatima svojih pregovora sa nadležnim političkim faktorima, a posebno sa ministrom poljoprivrede Svetozarom Stankovićem (koji je ujedno bio vođa vojvođanske organizacije JRZ). Zato je na bečkerečkom skupu 20. novembra odlučeno da se pređe u političku pasivnost i da se uzdrži od izbora. O toj odluci je pripremljen i proglas mađarskim biračima, ali cenzura nije dozvolila da se objavi.⁴⁸³

⁴⁸² *Napló*, 5. XII 1938, 2.

Na vladinoj listi, sem Galerta bio je istaknut samo još jedan kandidat mađarske narodnosti u svojstvu zamenika kandidata Save Vujića u senčanskom izbornom okrugu, Ištvan Gajo (Gajo István) lekar iz Stare Kanjiže. (*Dan*, 23. XI 1938, 2).

⁴⁸³ OL, KM, K — 63 — 16/4 — 1938.

Predstojništvo gradske policijske kapetanije u Petrogradu 22. XI dostavilo je izveštaj neposredno vladi Milana Stojadinovića. (AJ, F 37, dokument bez broja).

Međutim, bivši mesni rukovodioci ZMS nisu se svi pridržavali ove preporuke. Glavni i odgovorni urednik lista *Reggeli Újság* Deže Andre (André Dezsó) putem lista pozvao je mađarske birače da glasaju za listu JRZ. U prilog tome je istakao da su u Bogojevu, Doroslou i Bačkom Gradištu otvorene nove osnovne škole sa mađarskim nastavnim jezikom, a u Erdeviku pre izvesnog vremena takođe otvoreni paralelni razredi za đake mađarske narodnosti.

Dalje se ističe da u pograničnoj zoni kupoprodaja teče normalno i vlasti do tada nijednu molbu nisu odbile. Radnicima mađarske narodnosti obezbeđuje se posao, nadalje vlasti i materijalno pomažu mađarske privredne zadruge itd.

Predstavnici mađarske manjine u Novom Sadu 6. XII održali su dosta posećeni politički skup u kafani »Maroš«, gde su doneli rezoluciju da 11. XII složno ukažu poverenje listi predsednika vlade Milana Stojadinovića.

U isto vreme mađarske pristalice vojvođanskog krila udružene opozicije nisu mislile na političku pasivnost. Oni su zajedno sa ostalim vojvođanskim opozicionim snagama predizbornu kampanju počeli skoro u isto vreme kad i vladine pristalice. Od Mađara bili su ističani za kandidate Ivan Nađ i Bela Pumer.⁴⁴⁴ Njihova predizborna agitacija i ovoga puta je obuhvatila uglavnom Bačku i Baranju. U mađarskim sredinama najviše predizbornih opozicionih skupova bilo je održano u Potisju, severnoj Bačkoj i mađarskim selima u Baranji.⁴⁴⁵ Predizborni politički program u suštini se nije razlikovao od ranijeg, ali je ipak bio obogaćen novim sadržajima. Njihov predizborni položaj u velikoj meri su otežavale administrativne mere vlasti, koje su osećale da gube pozicije. Ove mere su se manifestovale u čestim zabranama prijavljenih opozicionih predizbornih zborova ili u hapšenju nekih kandidata.⁴⁴⁶

U isto vreme, pristalice JRŽ-e su krenule u ofanzivu da u poslednjem momentu pridobiju mađarske birače spremne da slede poruku sa bečkereč-

Kandidati JRŽ i u južnoj Bačkoj organizovali su skupove i u mađarskim mestima. Kandidat u senčanskom srezu Sava Vujić obišao je sva mesta u srezu, zajedno sa lekarom mađarske narodnosti iz Stare Kanjiže Gajo Ištvanom, koji je kandidovan za njegovog zamenika. Kandidat novosadskog sreza Branko Nikolić držao je zborove u Temerinu i u drugim mestima itd. (*Dan*, 23. XI 1938, 2; *Reggeli Újság*, 3. XII 1938, 1; *Dan*, 7. XII 1938, 2—3; 10. XI 1938, 3; *Politika*, 6. XI 1938, 4; 7. IV 1938, 3—4; 16. XI 1938, 6; 27. XI 1938, 11—12; 8. XII 1938, 7—8).

⁴⁴⁴ Vojvođansko Krilo udružene opozicije u toku cele 1938. godine razvilo je dosta intenzivnu političku delatnost, a području sa mađarskim stanovništvom takođe je obraćena posebna pažnja.

Na primer 13. II 1938. priređen je uspešan zbor u Senti uz učešće oko 1.000 ljudi. Nedelju dana kasnije sličan politički skup bio je organizovan u Staroj Kanjiži. U martu slede još politički skupovi u Dolinama, Horgošu, Martonošu, Novom Bečeju, Bajmoku, Bogarašu i Keviju, u aprilu u Bačkoj Topoli i Bajši, u maju u Kupusini, Bogojevu, Doroslovu i Staroj Kanjiži, u junu u Moravici i Pačiru, u avgustu u Čantaviru, Malom Idošu, Tornjošu i Keviju, u septembru u Vojlovici itd. Glavni govornici (Ivan Nađ, Petar Bagi, Šandor Pumer i Imre Augsburger) najviše su govorili o tadašnjim političkim problemima i o programskom opredeljenju Vojvođanskog pokreta. Sem navedenih lica, na nekim od tih skupova prisustvovali su i govorili i neki iz vođstva Pokreta koji su znali mađarski jezik. Na političkom skupu u Vojlovici, na primer, glavni govornik je bio vođa Pokreta Duda Bošković. (*Vojvođanin*, 19. II 1938, 5; 26. II 1938, 8; 19. III 1938, 6; 26. III 1938, 5; 2. IV 1938, 2; 16. IV 1938, 2; 30. IV 1938, 1; 21. V 1938, 3; 18. VI 1938, 5; 27. VIII 1938, 2; 24. IX 1938, 4; 5. XI 1938, 3).

⁴⁴⁵ *Vojvođanin*, 5. XI 1938, 5—6; 12. XI 1938, 4; 19. XI 1938, 4—5; 3. XII 1938, 3—4; 10. XII 1938, 3.

⁴⁴⁶ OL, KM, K — 63 — 16/4, 1938.

U Subotici je za vreme predizborne kampanje delovao Mađarski pododbor Centralne izborne komisije udružene opozicije. Pododbor je odštampao i rasturio u velikoj količini predizborne letke na mađarskom jeziku pod naslovom *Magyar Testvérek (Braćo Mađari)*, u kojem je oštro osudio izborna obećanja kandidata JRŽ u subotičkom izbornom okrugu Marko Jurić. Rasturan je u velikoj količini i drugi letak na mađarskom i srpskohrvatskom jeziku pod naslovom *Birači*.

Subotički Okružni sud je posle skupštinskih izbora pokrenuo postupak protiv kandidata opozicije Josipa Đide Vukovića sa optužbom da je on bio autor spomenutih letaka, koji su štampani u štampariji braće Fišer u Subotici.

Uskoro je, međutim, objavljena vladina amnestija za predizborne postupke pa je bio oslobođen i Vuković. (OASU, KZP 933/1938).

kog skupa i da se uzdrže od glasanja. Ministar Svetozar Stanković, predsednik Narodne skupštine Milan Ćurić i ban Dunavske banovine Svetislav Rajić neumorno su obilazili mađarska mesta, svoje predizborne skupove često su držali i na mađarskom jeziku, nisu bili škrti u obećanjima, a posebno su najavljivali ublažavanje Uredbe o ograničavanju prodaja nekretnina.⁴⁸⁷ Istovremeno su u nekim mestima ispunili zahteve političkog i privrednog karaktera koji su se u tim mestima javljali u različitoj formi zavisno od mesnih prilika. U Kupusini su, na primer, odobrili rad Mađarskog kulturnog udruženja. Mađarska čitaonica u Subotici dobila je pomoć od 25.000 dinara. U isto vreme rešili su staru molbu Čitaonice da bude oslobođena od poreza na karte, što je predstavljalo godišnju ušteđevinu od oko 50—60 hiljada dinara. Ban Dunavske banovine Svetislav Rajić dodelio je 100 hiljada dinara za izgradnju katoličkog doma u Bačkoj Topoli.

Osim toga, data su čvrsta obećanja da će se posvetiti veća pažnja razvoju Adamovićevo naselja u Novom Sadu (gde su najveći deo stanovništva činili Mađari). U mnogim mestima bilo je obustavljeno istraživanje porekla imena i mađarska deca su vraćena u razrede sa mađarskim nastavnim jezikom. Bilo je spremnosti vlasti da izađu u susret mađarskom stanovništvu i u nekim mestima u Banatu. U Torontalskoj Tordi je u drugoj polovini novembra 1938. siromašnim meštanima mađarske narodnosti podeljeno 59 placeva za izgradnju porodičnih kuća, kao i 121 parcela od pola kj. za baštovanstvo.⁴⁸⁸

Ove mere, svakako, nisu ostale bez efekta. Prvih dana decembra u manjinskoj mađarskoj štampi bili su objavljeni napisi iz kojih se jasno moglo zaključiti da se raspoloženje mađarskih birača u velikoj meri izmenilo i da će većina podržati vladinu listu. Bilo je objavljeno nekoliko napisa i o ukidanju istraživanja porekla imena u mestima sa većinom mađarskog stanovništva. Predsednik Narodne skupštine Stevan Ćirić održao je, neposredno pre izbora, govor u Novom Sadu (na Adamovićevoj telepu). Govorio je na mađarskom jeziku i obećao da će vlasti u narednom periodu učiniti sve da se u ovom perifernom delu grada izgradi škola. Osim toga, dao je svečano obećanje da će se ubuduće truditi da u javnim službama budu nameštenici i mađarske narodnosti.⁴⁸⁹

Vlada je u poslednjem momentu učinila još jedan potez, koji je bio vešt, mada lažan. Objavljeno je da je stavljena van snage Uredba o ograničavanju prodaje nekretnina, ali zbog kratkoće vremena nije zvanično objavljeno u službenim novinama.⁴⁹⁰ I ovo saopštenje je izazvalo određeni utisak mada je svima boljim poznavaoocima prilika bilo jasno da je reč samo o predizbornom manevru vlasti.

Postavlja se pitanje: kakav stav su zauzeli vođe Mađara u Jugoslaviji, da li su odstupali od odluke donete 20. novembra u Velikom Bečkereku (o prelasku u pasivnost)? Pre izbora nije održan sličan dogovor, što znači da je odluka formalno ostala na snazi. Međutim, nije bilo ni pokušaja sa

⁴⁸⁷ OL, KM, K — 63 — 1938 — 16/4.

⁴⁸⁸ OL, KM, K — 63 — 1938 — 16/4.

⁴⁸⁹ *Napló*, 10. XII 1938, 1.

⁴⁹⁰ *Napló*, 10. XII 1938, 1.

njihove strane da mađarske birače odvrate od učešća na izborima. Otuda je većina mađarskih birača izašla na izbore i opredelila se za vladinu listu.

Na parlamentarnim izborima (11. decembra 1938) vlada Milana Stojadinovića je prividno odnela ubedljivu pobjedu. U Dunavskoj banovini, po zvaničnim podacima, vladina lista je dobila 71,74⁰/₀ glasova. Slični su bili rezultati i u vojvođanskom delu Banovine. Po istim zvaničnim saopštenjima (za koje se kasnije pokazalo da ne odgovaraju stvarnom stanju), vojvođansko krilo udružene opozicije je pretrpelo poraz. Za nas je najinteresantnije da je kandidat na vladinoj listi Gelert Fodor u topolskom izbornom okrugu odneo ubedljivu pobjedu: dobio je ukupno 11.895 glasova, dok su kandidati na listi udružene opozicije (Jakša Damjanov, Šandor Pumer, Luka Knežević i Nikola Sipović) osvojili samo 1.117.⁴⁹¹

Nije bolje prošao ni Ivan Nađ u bečejskom izbornom okrugu. Tu je on, na primer, na izborima 1935. godine dobio 3.875 glasova i relativnu većinu, a sada samo 306. Ivan Nađ se kandidovao još i u senčanskom izbornom okrugu, gde je dobio ukupno 1.753 glasa. Na taj način, najistaknutije vođe opoziciono opredeljenih Mađara Ivan Nađ i Bela Pumer su u tri izborna okruga dobili poverenje samo 2.535 birača, dok je ukupan broj birača koji su izašli na izbore u tim izbornim okruzima bio 45.395.⁴⁹²

⁴⁹¹ *Napló*, 13. XII 1938, 1—2; *Dan*, 13. XII 1938, 1—4; *Politika*, 13. XII 1938, 1—3.

U senčanskom izbornom okrugu kandidat na listi davidovičevaca (demokrata) bio je Vince Kerepeši, koji je, međutim, dobio samo 160 glasova. (*Politika*, 13. XII 1938, 1—3).

⁴⁹² OL, KM, K — 63 — 1938 — 16/4.